

Л-634-к.
586104

П. ЛІСОВИЙ

КУБАНЬ

РУХ

ЦІНА 60 коп.
Р

60

КООПЕРАТИВНЕ **РУХ**
ВИДАВНИЦТВО

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11
Телеф. 29-84

Sc 22.2

П. ЛІСОВИЙ

КУБАНЬ

НАРИСИ

КООПЕРАТИВНЕ РУХ ВИДАВНИЦТВО

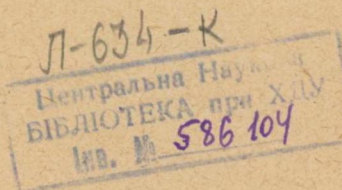
Харків — 1928

Вібліографічний опис та шифри для
бібліотечних каталогів на цю книгу
вміщено в „Літописі Українського Дру-
ку“ та „Картковому репертуарі“ Укра-
їнської Книжкової Палати.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА
ДРУКАРСЬКОГО ДІЛА
ІМ. А. БАГІНСЬКОГО
„ХАРКІВ - ДРУК“

Укргодовліт 889. Тираж 3000
Зам. 1681

1928 р.

КУБАНЬ

I

Двері Кавказу. Ростов — Краснодар.

Ростов — одне з найбільших міст в СРСР. Але річ не в цьому, бо Ростов можна вважати за „двері Кавказу“. Він сполучається залізницею з нашим багатим на вугілля Донбасом і з Україною; друга залізниця зв'язує його з Москвою, а третя — з Волгою. Крім цього, тут тече „тихий Дон“, що колись дав Степана Разіна, Булавіна, Омеляна Пугачова, а потім... козачих генералів, що вели темні козачі маси проти революції...

Ростов — політичний і торговий центр Північного Кавказу; на П. Кавказі живе 8 міл. населення, з них 2 міл. українців. Ростов — велике пролетарське місто, центр робітничого руху Краю, і ростовський пролетаріат багато вписав славних сторінок в історію пролетарської боротьби. Зрозуміла річ, що значіння Ростова чим-далі зростатиме.

Історія Ростова йде в далеку сивину. Це тут недалеко було древнє таємниче місто — Танаїс, що про нього часто згадували грецькі письменники. Тут колись були скіти, хозари, сармати, греки, римляни, генуезці, турки. Доходили до нього дружини князя Ігоря, і не раз тут гуляли братчики з Січи Запорізької.

Валки й орди кочовників, що йшли із Азії в Європу, неодмінно проходили тут. Раса за расою,

плем'я за плем'ям залишали тут свої сліди, бо таке вже географічне положення Ростова: Дон, шлях до Озівського, а далі й Чорного моря, вільні степи, багатий край. Багато чого хоронить у собі земля Ростова. Частину пам'яток викопано й розміщено по музеях, але вивчення краю тільки но починається й жде на свого дослідника.

В Ростові мені приходилось бувати в 1910 р. Тоді Ростов буйно зростав. Політичним центром вважався Новочеркаськ, де сидів наказний отаман війська Донського, а Ростов був виділений в окреме градоначальство.

В Ростові тон життю задавала місцева буржуазія. Садова вулиця (тепер вул. Енгельса),— одна із кращих вулиць не тільки в Ростові, вона б могла посперечатися і з київським Хрещатиком,— ввечері горіла „тисячею вогнів“, і її широкі панелі наповнювала блискуча й тисячоголосна юрба.

Зараз Садова вулиця не має того блиску. Вона не така шумна. Людей на ній менше, але краса лишилася, тільки вона стала простішою, суворішою, і тому нам ближчою.

Коли Ростов—центр Краю, то вулиця Енгельса—центр Ростова. Тут містяться краєві установи, як от Крайвиконком і Крайком ВКП(б), державний банк, кооперативні та торговельні установи, контори, склади. На вулиці рух діловий, а не рух фланерів, що не знають, що з собою робити. А ввечері вся вулиця горить гронами вогнів, дзвонить трамвай, і весело проходить комсомольська молодь.

Обличчя Ростова стало зовсім іншим. Ростов став демократичніший, і вершить його ділами не буржуазна міська дума, а міська рада. Революція поклала свій відбиток на Ростов, що за нього точилася така довга й така уперта боротьба.

Хто володіє Ростовом, той володіє Північним Кавказом. Та не тільки Північним Кавказом, а й взагалі впливає на весь Близній Схід. Ось чому Ростов був об'єктом жорстокої боротьби не тільки в давні часи, а й у наші дні. Руські царі в своїй експансії до моря заклали на місці теперішнього Ростова невеличку фортецю. З одного боку вона мала на меті сторожити турків в Азові, ногайців і татар, а з другого — держати в руках донське козацтво, з яким царям було чимало рахуби, поки воно приборкало його остаточно.

А за революції ніби вернулися давні часи. Сюди докотилися залізні когорти німців у 1918 році. Німці, що мріяли про Індію й бакинську нафту, правильно розраховували, що, володіючи Ростовом, вони ставлять під величезну загрозу англійський вплив у Персії, у долині Тигра й Єфрата, і простягають руку до мосульської нафти. Грузинські меншовики, дашнаки й мусававісти, всі ті, хто ненавидів пролетарську революцію, починають хитатись між німецьким та англійським імперіялізмом. І Англія, вкупі з усією Антантою, вживає надзвичайних зусиль, щоб не пустити далі німців, і гарячково організовує сили для боротьби з німецьким імперіялізмом і... проти радянської Росії. Північний Кавказ обертається в руську Вандею, а Ростов — у штаб її.

Героїчна боротьба біднішого козацтва, селянства й робітників не витримує, радянська влада по всьому Краю ліквідується, і реакція святкує свою перемогу. Одні червоні загони йдуть до Росії, другі — в гори, треті — в степ, за Сальськ, до Каспію, на Волгу під Царицин. Жорстока була розправа по всіх улусах, аулах, станицях та хуторах.

Білі полювали на голови більшовиків, а Ростов керував усім цим. Уже одна присутність німецької каски надавала їм сміливості на це.

Потім німці пішли. Ростов робиться ставкою Денікіна. Звідси білі зграї розсипались по всій Україні й далеко по Росії, докотились до самого Орла і... революція побідним маршем за кілька місяців не тільки загнала контр-революцію назад, а й забрала в неї Ростов. З 1920 р. Ростов став червоним, Радянська влада твердо стала на берегах Дону.

* * *

Політична ситуація на Північному Кавказі дуже складна. Місцевій владі доводиться мати діло з давніми пережитками, становою ворожнечею, що її громадянська війна надзвичайно поглибила й загостила. Головне, розуміється, завдання полягає в тому, щоб знайти правильні шляхи до трудового й політичного співробітництва основної маси козацтва з так званими іногородніми селянами. Потроху це вдається. Стираються старі образи. Сходить зі сцени старе покоління, а на його місце стає нове, що виросло вже за радянських умов, з'являється нова радянська інтелігенція, і таким чином, в котлі революції переварюються старі звичаї й старі порядки на нові.

До того ж економічні заходи, культурна робота, підвищення економічного рівня біднішого козацтва — все це наближає трудові маси козацтва до радянської влади й комуністичної партії.

Старе вмирає, народжується нове. Ростов — велике місто, Ростов — пролетарський центр — революціонізує весь величезний край.

Так Ростов із просто „дверей Кавказу“ став дверима Червоного Радянського Кавказу.

* * *

Лишаю Ростов. Після двох днів похмурої погоди, день сьогодні ясний, тільки з Дону віє свіжий вітер. „Тихий“ Дін широко розлився, і водяний простір простягся аж ген-ген, до самого Батайська — кілометрів на 10, як що не більше.

У мене досить чудне самопочуття. Ніби я опинився в ролі якогось не то що „вельможного“, але все-таки чужоземця. Мене тягне туди, в донські станиці, де я колись прожив без малого рік. Та то мені не по дорозі. Шлях лежить на Південь — на Кубань. І тому Дін лишається, той Дін, що про нього колись в старовину співали донські козаки:

— „У нас, на Дону, живуть не по-вашему,
Не ткуть, не прядуть, не сеють, не жнуть,
А хорошо живут!“...

А товариші в Ростові, коли я з ними прощався, прохали:

— Та ви, будь ласка, нащот мови нашої напишіть. Чи й справді вона така, як у вас, на Радянській Україні, чи може, дійсно, якась особлива, кубанська чи північно-кавказька!

І я вже з самої станції Ростов вирішив робити мовні спостереження. А щоб не видати, мовляв, себе, я напустив на себе інкогніто, вирішив тільки слухати, а самому мовчати. Ось чому для вас і буде зрозумілим те, що я писав вище про „вельможного чужоземця“.

* * *

Потяг оказався набитий до того, що не тільки в купе, а і в коридорах повно. Поставив до стіни свої немудрі речі й придивляюсь до публіки.

Нічого особливого: робітники, пригородні селяни й селянки, якісь перекупки. Одне купе зайняли делегати Всеросійського З'їзду Рад; їдуть до Краснодару. Дуже закортіло поговорити з ними, але вирішив дотримати своє інкогніто до кінця і... не заговорив.

Праворуч мене стоїть свита курського покрою, ліворуч хлопчик якийсь, а далі кілька дівчат, ніби якимось чудом переправлених сюди з Полтавщини,— ті ж на головах хустки, керсетки черкасинові, простенькі спідниці темного кольору.

Свита праворуч торкає мене за плече. Повертаюсь і бачу сірі очі, руденьку, цапину рідку борідку, бліді блакитні очі. Говорить трохи заїкаючись.

Кажу по-руськи:

— В чім річ?

— Скажи, милий, далеко до Кущівки?

— Не знаю, в перший раз їду... А вам чого туди?

— На заробіток їду, милий!..

— А сам звідки?

— З-під Обояни.

— А що, хіба погано живеться, що так далеко на заробітки забиваєтесь?

— Та я вже, рахуйте, оце третій рік їду сюди. Я люблю роботу, то й хазяїни мене люблять. А потім я ще й можу за попа служити. Скажім вінчати: з багатого братиму за вінчання—20 крб., а з бідняка—5 крб. Все в моєму господарстві прибуток буде. Кликав жінку з собою, так не хоче, дурна!..

Раптом моє вухо ріже українське:

— Степане, та куди ж ти поліз! Сідай в оцей-о вагон!

Що за чудасія думаю собі. Таке можна в нас у Харкові почути, а це ж—Ростов? Однак, прислухаюсь: говорять точнісінько так, як і у нас, як що не краще.

Коли це хтось із-заду гукає:

— Параско! Ти чого розсілась серед дороги?
Прийми цеберку!..

Прислухаюсь пильніше, і оказується, що по всьому вагоні лунає українська мова. Ну, точнісінько так, як на наших дачних потягах, коли їдеш на Мерефу або Деркачі. Піввагону зайняли, як тут кажуть, „хахли“ і ніскільки не думаючи, що вони знаходяться в РСФСР, говорять собі, хай нікому не буде страшно — ростовською, особливою руською мовою, що дуже скидається на харківську та полтавську говірку. Але, як відомо, та мова в нас зветься українською. Тут цього не знають.

* * *

Проте, звідкіля ж тут, у Ростові й біля Ростова, українці взялися? Колонізація ця почалась давно, а викликана вона суто-економічними причинами. Річ в тому, що донське козацтво, по своїй соціяльній природі, було далеко не однакове. В той час, як козаки з верхнього Дону жили, здебільшого, бідно, землі в них було обмаль, а земля та була часто невдобна, то „низові“ в більшій частині жили заможнo. Це вони говорили, що

„У нас, на Дону, живут не по-вашему,
Не ткут, не прядут, не сеют, не жнут,
А хорошо живут!..“

Землі було багато, землі були вільні, і от сюди з України й сунули переселенці. Осіли вони, можна сказати, під самим Ростовом. На північ по Дону колонізація не йшла, бо, поперше, там сиділа суцільна маса козацтва, потім ішли такі ж переселенці з центральної Росії. Зате на півдні, в так званому Прикубанському степу, осідали цілі українські хутори й села, і, мабуть, важко

було іноді сказати, кого більше тут — козаків, чи „городовиків“.

Але факт залишається фактом — кругом Ростова повно українців. А щоб не бути безпідставним, дозвольте офіційну справку дати. В Донецькій окрузі (центр—Ростов) налічується, за даними статбюра, 200 тис. українців, а шкіл українських на всю цю масу не то 16, не то 20, бо точно ніхто цього не знає.

* *
* *

Їдемо далі. Минаємо станції Гайдаш, Койсуч, Каяль. Та сама Каяль, де колись українських князів побили половці; та сама, про яку писав Шевченко:

З-перед світа до вечора,
А з вечора до досвіта
Летять стріли каленії,
Бряжчать шаблі о шеломи,
Тріщать списи гартовані.
В степу, в незнаємому полі
Серед землі Половецької,
Земля чорна копитами
Поорана, поритая;
Кістями земля засіяна,
А кровію политая.

А зараз на пероні дівчатка продають молоко й гукають (теж по-„ростовськи“, а як хочете, то по-українському):

— Молока, молока! П'ятак стакан! Дядьку, беріть молоко!.. Свіже, хороше!.. П'ять копійок стакан!.. „Дядько“ випив молока і йде до вагона. Дівча кричить:

— Ну, як вам, дядьку, не стидно! А гроші?

А „дядько“ у відповідь:

— Не бійсь, дурна, зараз винесу.

Але я почуваю, що моя аргументація слаба, коли я тут передаю ці слова. Адже відомий чорносотенний архієпископ у 18 році в Харкові теж обурювався:— „Как, читають евангелие на малорусском языке? Не допущу я в церковь базарного языка торговки!“

Воно й ми не претендуємо на це. Але гадаємо, що викладати політграмоту й взагалі грамоту в приростовських селах, звідки оті дівчата й оті робітники, мовою, якою вони говорять—ей-право, для революції не пошкодило б!..

* *
*

Але я все ще собі не довіряю. Дивлюсь у вікно, міркую, факти один з одним порівнюю.

А за вікном степ послався. Догоряє сонце, і небо пурпурне, хмари полум'ям горять, горять плеси, горить степ. Тихо. Тепло. Вечір.

Степ темніє. А за хмарами місяць блукає, лле своє проміння-павутиння.

Наш, український краєвид. На обрії маячать станиці, бовваніють церкви. Он видно, як воли гарбу тягнуть. Он мелькнуло озеро. Он далі вибагливо крутить степова річка..

В кутку коридора молодиця бавить і зацитькує дитину. Дитина плаче, заходячись довгим кашлем. Підхожу.

— „Чем больна девочка?“—питаю.

Молодиця в тремтячому світлі свічки підводить на мене очі. Відповідає:

— Це не девочка, а хлопчик... Хворе... Оце возила до Ростова, дали якесь лікарство. Не знаю, чи допоможе...

— А їдете далеко?

— Та до Кушівки їдемо. Там живемо!..

Для мене стає ясніше ясного, яка мова цієї молодиці. Більше навіть і питати нічого.

Потяг мчить далі. Минаємо Кушівку, Кисляківку. З темряви виринають світлі точки. Місто чи село? Звертаюсь до чоловіка, що схилився на вікно.

— „Что это за огни?“

— Тето?..—і чорний палець простягається до вікна.—Тето станиця Павловська!..

І знову я міняю „мову“ й кажу:

— Та що ж то, завод чи станція електрична?

Чоловік відповідає:

— Та ні, заводу немає. А оце електричество недавно відкрили!..

Ну, чим не полтавська або харківська відповідь. Зверніться до нашого селянина руською мовою, він вам неодмінно скаже „тето“. Заговоріть до нього по-українському, він вам скаже „це“, „та ні“.

Ні, що не говоріть, а чудна ця якась кубанська мова. Ніби то вона й українська, і не українська. Ніби вона й кубанська, і не кубанська. Не розбереш, до якої мови вона ближче. Ніби ближча до української. А в тім—і „хто його знає“, як казав один із персонажів О. Вишні,—і вам, розумним людям, видніше!..“

А чи ж воно, справді „видніше“..?

* * *

До Тихорецької прибуваємо о 2 год. 25 хвил. ночі. Звідси потяг повертає на захід прямо до Краснодару. Жалкую, що їдемо вночі, і нічого не можна бачити. У вагоні всі сплять, і спостережень ні над ким робити.

А дуже кортить подивитись, бо тут уже колія по справжній Кубані пролягає. Та нічого не вдієш,—прийдеться й самому спати.

Сідаю в куточок і куняю. Зупинка. Витираю спітніле вікно,—гай-гай! Небо сіре, і січе дощик, дрібний та густий. Крізь мутний ранок видно зелені лани, чорну ріллю, вербу в молодих листочках. Понад колією білим цвітуть якісь кущі. Видно вишні в усьому білому. Нарешті, доїхав до справжньої весни.

Знову пливуть станції, лани, садки. О 4 годині 25 хвилин ранку—записую точно в своєму блокноті—потяг підходить до дебаркадеру станції Краснодар. Уява притуплена. Сідаю на візника, а думка: „Спати, спати!“

II

Кубань.—Край і населення.

Коли говорити про Кубань, то треба розуміти величезну область, що починається, власне кажучи, від Ростова й тягнеться аж до Кавказьких гір. Самі кубанці проводили кордон трохи ближче.

— По Кушівку наше! — кажуть вони.

Кушівка—станція, від Ростова верстов на 80—100. За нею починались землі донських козаків.

Характер поверхні краю, що лежить на правому березі р. Кубани—це рівний, як стіл, степ. Переїжджаєте коло Ростову Дін. В цьому місці на весні він широкий-широкий і зливається десь з морем. Далі потяг зникає в далині степу. Степ той тягнеться на захід до Озівського моря, на схід прослався аж до Каспія, а на півдні впирається аж в Кавказькі гори.

Ніщо не порушує одноманітності пейзажу. Верству за верствою потяг біжить все рівним і рівним степом, без гір, без ярів і балок, без тих

чудових краєвидів, що до них ми звикли в себе на Великій Україні.

Степ, степ і степ! Поки сягає око. Степ і небо. І той, і друге десь далеко зливаються, і не можна їх в далечині розрізнити. З маленького пригорбку видно на багато верстов.

Маячать станиці в імлі. Зрідка попадаються купи дерев, що не тільки не порушують одноманітності ландшафту, а навпаки — ще різче відтіняють її.

Тільки небо й степ. Та смуга колії. Степ рівний, зараз зелений, а небо зеленкувато-блакитного кольору, з купами білих хмар.

Ось хутір якийсь. Он отара овець. Он череда. Он одинокий вершник скаче по зеленому рунові. Тут річка блиснула своїм плесом, — береги врівні з степом, — покручена й срібною стрічкою, вигабливо розложеною, виблискує вона на зеленому килимі. Далі, коли підніметься сонце, стануть душні дні, — сонце вип'є воду, і від неї лишаться тільки окремі розрізнені болотця.

Потяг летить. Навколо ж степ. Тільки степ...

Річка Кубань ділить край на дві неоднакові частині. Праву, Прикубання, степову частину, і ліву, Закубання, гірську. Все вищесказане відноситься до Прикубання. Природа Закубання зовсім інша. Уже з Краснодару видно перші Кавказькі гори. Темно-синім пасмом тягнуться вони з заходу на схід. Головний Кавказький кряж в хороші дні, особливо — ясного ранку, можна бачити за 200 і навіть більше верстов, а Ельбрус буває видно іноді й за 300 верстов.

Кавказькі гори починаються на Кубані, недалеко від Анапи, невисоким кряжем, і чим далі на Південний Схід, тим вище виростають, розгалужуються, щоб потім вирости під саме небо. Вони стоять, ніби брами, між Чорним і Каспійським морем, перегороджуючи шляхи.

Де б ви не їхали по р. Кубані, ви завжди їх бачите, вони німо вас супроводять, викликаючи і подив і цікавість.

А що там, на тих білосніжних верховинах, в темних проваллях, на диких неприступних скелях, де єдиними гостями є хмари, орли й сарни?

Пам'ятаєте „Кавказ“ Шевченка?

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кров'ю політі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що-день божий довбе ребра
Й серце розбиває...

Недаром ото стародавні греки вибрали Кавказ, як місце кари Прометея: бо дика, невідома й страшна краса його. І вона вразила їх, і туди, в холодні туманні верховини Кавказу, народня фантазія заслала титана, що дав людям *тепло й світло*.

І от тепер що-ранку я люблюсь здаля його верховинами. Чисті, далекі, неприступні й горді, вони манять до себе...

Але приймав „каторгу“ на Кавказі не один легендарний Прометей. Випили гірку чашу ненагодовані й босі, не тільки горді й вольнолюбиві гірські народи, яких вирішив розтоптати й кінець-кінцем розтоптав царат, а лягли там тисячі руських салдатів, прийняли Кавказькі гори не одну тисячу й козачих трупів.

А все во ім'я чого?

Во ім'я „царя й отечества“...

* * *

Правий беріг Кубані—це давня Чорноморія, це ті степи, про розкіш і родючість яких ще баба Параска на Росі чула. То ж вона, посварившись

із сусідами, що перестали кликати її „трапезувати“, погороджувала зійти аж на кубанські степи.

—Хоч на кубанські степи тікай!..—казала вона.

Це — край пшениці. Край заможних хліборобів. І не дивно, бо біля Краснодару шар чорноземлі доходить до одного сажня завглибшки.

Та Кубань не тільки багата на хліб. Вона багата й на надра, тільки їх, поки що, ніхто як слід не досліджував. Цей край по суті навіть невивчений, недосліджений. Це край, що чекає на ретельного господаря й стоїть на порозі свого розвитку. Це край *майбутнього*.

Одна тільки нафта знайдена, починаючи від Майкопу й кінчаючи Таманню, і то через те, що вона сама випирає на поверхню землі. А що є під землею? Які копалини є в передгір'ях Кавказу? Того докладно ніхто не знає.

Закубання, поки що, бідніше за другі частини краю, бо землі тут обмаль, і населення кохає тут садки, займається скотарством, збереглись ще подекуди великі ліси. Звичайно, що природа поклала свій відбиток і на саму вдачу, і на самі звичаї людей цих двох частин Кубани. Але з розвитком промислу стає очевидним, що Закубання може стати промисловим центром краю. Так мусить бути. І машина, молот і кайло в руках людських розбудять німу тишу гір, і тоді для них прийде нова доба,—і того не так довго лишилось чекати.

* * *

Площа Кубани, коли її брати в старому адміністративному поділі, займає 83.144 кв. верстви або 8.660.444 дес. землі. Коли взяти так звані „лімітрофи“, то Кубань більша за Естонію, Латвію, Литву.

В 1916 р., за даними начальника області, на Кубані жило людности 1.336.475 душ козаків (43%)

і 1.789.430 душ (57⁰/₀) осіб „не військового стану,“ або як тут прийнято казати—„городовиків“.

Поділ на „козаків“ і на „городовиків“ наклав свій відбиток на все політично-соціальне життя краю. Він був однією з основних причин соціальних конфліктів в краю, що досягли свого апогею, своєї найбільшої напружености в нашу революцію й викликали таку гостру класову ворожнечу в станицях, як може ніде в Союзі. Перед тією боротьбою блідне боротьба наших незаможників з глитаями, оскільки вона була упертішою, жорстокішою, ширшою й довготривалішою.

Горючого матеріалу в станицях було стільки багато, що потребувалось цілих два роки, щоб все старе згоріло в полум'ї революції, і з великого соціального конфлікту народилась нова Кубань.

Часи громадянської війни минули. Край увиходить в нову добу своєї історії. Поділ на окремі стани, на козаків і на „городовиків“, поволі зникає. Революція в цьому відношенні зробила таку перетруску, вона провела по старому такі великі борозни, що поворот до старого просто неможливий. Мріяти про це можуть тільки безнадійні люди або ідіоти. До речі, кілька таких ідіо... пробачте—„кубанських патріотів“, сидить закордоном. Частина з них крутиться коло Миколи Шуансійського, більше відомого під назвою „Николая Длинного“, частина крутиться коло „Тризуба“ й грається в українську самостійність.

На кого вони думають спиратись? На старе покоління, що не мириться з новим порядком речей? Правда, старе може й не мириться, але ж воно відмирає, а то й просто вмирає фізично. А натомість зростає в нових радянських умовах молоде покоління. Воно не знає старої ворожнечі, і воно завершить діло тих кубанців, що повстали й боролись за кращу свою й других будучину.

Кубань пройшла через вогонь революції. Вона палала й од революції, і од контр-революції. Коли ст. Полтавська дала знаменитого вождя Таманської армії Ковтюха, то ст. Дядьківська дала знаменитого Шкуро й його „вовчу сотню“. Перемогла „нова“ Кубань. А революція створила з різноманітного людського матеріялу новий лад, що чинить, не оглядаючись назад, а дивиться тільки вперед.

Нова Кубань! Червона Кубань! Звучить трохи сміливо. Песимісти й вороги найдуть в ній багато вад. Вони навіть не вірять в її існування. Але вона, та нова Кубань — є, вона росте, розвивається. Хай не так, як би нам хотілося. Хай є помилки, і помилки значні. Та вони не затіняють основного: це того, що старе поховано, і росте нове.

III

Історія колонізації.

Так от, значить, про „історичне“ обґрунтування того, що на Кубані живуть не „руські“, не яка-небудь окрема „кубанська нація“, а таки справжнісінькі українці.

Коли говориш про це з місцевими людьми, то вони іноді справляють кумедне вражіння. Це мабуть через те, що Кубань (чи Чорноморія)—terra incognita (земля невідома) не тільки для нас, що живуть на Великій Україні, а й для багатьох, багатьох місцевих тубільців.

Однак, повернемося до балачок. Коротко їх можна формулювати приблизно так.

Наприклад, в ст. Ахтирський живе дід Теліга, тесть відомого Кубані Безкровного, того самого, що зараз закордоном перебуває. Так цей дід Теліга каже:

— Кубань—це менша сестра України...

Що значить „сестра“, яка „сестра“, якої України „сестра“—цього, звичайно, дід Теліга не пояснить. Але це вважається за голос народу. Хоча в цьому „голосі“ абсолютно ніякого ні політичного, ні практичного змісту немає.

Цей зміст є в інших. Вони кажуть:

—Ну, чого ж нам під „Москвою“ перебувати?.. Взяли б і приєднали до України. Тут же і зовсім близьенько: Озівське море — і Україна!

Знов таки прихильники „приєднання“ не уточнюють цього. Це, так би мовити, патріоти, поборники України „від Сяну й Карпатів до Дону й Кубані“. І я гадаю, що для них все одно, до якої України приєднуватись: чи до Радянської, чи до буржуйської, аби, мовляв—до України.

Але тут впливає третій погляд, що його можна кваліфікувати, як застереження, як узаконення на віки віків кубанської „окремішности“. Я б назвав його „козачим“ поглядом, або, як тут кажуть, „свідомого козацтва“, яке не забуло, що воно походить від славних запоріжців і свою кривдність з Україною визнає. Його можна висловити словами:

—Волим під Україну, але з одною умовою...

Ці „умови“ викрив і розвинув мені один із місцевих людей. Він казав:

—Взагалі, наші кубанські козаки великі місцеві патріоти. Вони вважають Україну за свою матір, але ніколи не погодяться на таке об'єднання, щоб Кубань обернулася в звичайну округу. Ну, коли хочете, на засадах федерації, навіть правильніше—конфедерації, то на це свідоме козацтво піде. Це так. А так, то й не нагадуйте!

Отже, це погляд „автономістів“. А мета „автономістів? Темна та мета, як вода в річці Кубані. Варто тільки відзначити, що „автономісти“ ніколи й не згадують за „городовиків“.

Далі йдуть такі:

— Никаких українцев на Кубані нет... Здесь живут испокон одни русские... — Ну, ці „фрукти“ нам відомі.

— Мы ни русские, ни украинцы,—мы казаки!..
І нарешті:

— Я считаю, что впоследствии придется кубанский округ выделить в отдельный автономный украинский округ! Выделили ж мы в Горской республике такой казачий округ. Почему здесь этого нельзя?..

Як бачимо, існує п'ять чи шість точок.

І всі вони мають під ґрунтом одне:

— Хто ж такі кубанці?

До речі, коли я доводив де-кому наївність їхніх поглядів, коли я казав, що ми на Радянській Україні не збираємось ні „приєднувати“ Кубані, ні „анексувати“, ні взагалі якоїсь там „автономії“ чи „федерації“ з Кубанню творити, то мої слова, на диво мені, зустрічалися й вислухувалися з великим недовір'ям, ба навіть і вороже зустрічались. З одного боку представники „не было и не будет“ українців на Кубані, бояться й не вірять цьому, бо —

— Как же так? Если здесь будет Украина, значит будет и украинизация. А поэтому, что же нам прикажете делать: уйти прочь?

Апеляція до фактів на Україні, наведення прикладів того, як українізація провадиться у нас, де зовсім нікого не гонять „прочь“—їх не переконує...

Що ж до „патріотів“, то їх так само це не задовольняє. Коли їм доводиш, що Радянській Союз це не є якась застигла форма держави, що вона будується, що в процесі зросту, розвитку й проведення національної політики партією можуть виникати всякі зміни,—вони тільки хитають голо-

вами. І вже зовсім вони не розуміють нас, коли ми „самостійність“, „союзність“, „автономію“, розглядаємо не як абстрактну формулу, а з погляду доцільності, закономірності, інтересів революції й інтересів вселюдськості. Перед ними стоїть погрозою „Москва“, і вони розцінюють це, як капітуляцію перед „Москвою“, як зраду й здачу „національних позицій“.

На мій погляд, це безнадійні люди.

* * *

Але я відхилився від теми. Все це я навів для того, щоб показати, скільки сумбуру й нерозберихи накопичилося в національному питанні тут. А тепер повернемось до теми, а саме:

— Звідкіля ж узялися українці на Кубані?

Це буде корисно й для нашого широкого читача, і може... для де-кого з кубанців.

Отже безперечно, що частина кубанських козаків справді є нащадки запоріжців. Підкреслюю— частина, але не всі. Але потім до переселенців-запоріжців переселялися й з Полтавщини, і Харківщини, і з Чернігівщини, а після 1861 р. сюди сунули вихідці з усіх місцевостей України.

Скільки є українців тут і взагалі на Північному Кавказі—ніхто не знає, ніхто не обрахував, і правду кажучи, ніхто серйозно й не цікавився. Характерним у цьому відношенні буде такий факт. У Ростові мені довелося говорити на цю тему з товаришами з Крайкому ВКП(б). Один із них ткнув пальцем на мапі на якийсь закуток Терщини й сказав:

— *Кажуть*, що там є тисяч 15—20 українців. Але ми на них махнули рукою... Нам хоч би з ними впоратись, що ближче коло нас!..

Отож, кажу, колонізація краю українцями робилася в кілька прийомів, не зразу. Першими „куль-

туртрегерами", коли так можна висловитись, були запоріжці.

Як відомо, Запорізьку Січ було зруйновано в 1775 р. Після завоювання Росією півдня України й узбережжя Чорного моря, в цей непочатий дикий край, сунув торговельний капітал, хмара поміщиків і царських блюдолизів та полюбовників, сподіваючись на „великі й багаті“ милості. Ця згряя не могла миритись із сусідством Січі, що хоч усередині й розкладалася, і в ній гору взяла старшина, що тягла руку царської Москви, але в очах простого народу ще не втратила аврелі „оборонця“ волі посполітих людей. До того ж козацькі степи, хотіла того чи не хотіла козацька старшина, могли стати пристанищем для втікачів від кріпацтва й місцем, де вони, втікачі, могли згуртуватися в гайдамацькі ватаги. Коліївщина перелякала панство, і українське й російське, бо воно побачило, у що може вилитись селянський гнів. Не даремно ж і Катерина писала в своєму указі про зруйнування Січі, що „запорожцы, вопреки порядкам державы нашей, хотят свою республику учинить и вольные земли пахать“.

Розуміється, що одних політичних причин було мало. Головну роллю в падінні Січі відіграла економіка. Січ із своїм середньовічними пережитками, з „шарпанням“ турецьких берегів, з своїм первісним господарством, була якимось „анахронізмом“, і була засуджена історією на загибель. Рано чи пізно, вона мусила впасти. Капризом історії було, що цей удар нанесла Катерина.

Непримиренна частина запоріжців не скорилася й пішла „під турка“, на Дунай. Друга частина розбрелася по селах. Але ж Росія не переставала воювати з турками. Потрібні були військові сили, і от виникло питання — знову сформувати з запоріжців „верное запорожское войско“, що й мало

разом з руською армією „турка завоювати“. Новому війську були „пожаловані“ землі між Бугом і Дністром, а верховодили в ньому Головатий та Чепіга, що були обдаровані чинами й орденами і, здається, пожаловані „в российское дворянское сословие“.

Війна скінчилась. Запоріжці, що власне агонізували, знову стали не потрібні, поміщики почали захоплювати знову степи, а людей, не минаючи й козаків, закріпачувати. Козаки стали тікати, хто куди. Аж тут Росія встряла в боротьбу гірських народів Кавказу. Знову стало потрібне військо. Цариця й на цей раз „милостиво“ зупинила свій погляд на „верних запоріжцях“,— хай, мовляв, повоюють ще й на Кавказі.

В 1792 р. їм було „пожаловано“ півострів Фанагорію (нині Тамань) з усією землею, що лежала на правому боці Кубани, в кордонах між її устями, Уст-Лабинським редутом, Озівським морем і містом Ейськом,— у вічне володіння...

В тому ж році запорізька флота прибула на нову землю, там, де зараз стоїть ст. Таманська, і тоді ж між Карасуном та Кубанню, на тому самому місці, де зараз Краснодар, була заснована „Нова Січ“. „Нова Січ“ була лише блідою тінню старої. Переселилося мало не 25 тис. чол., при чому переважна більшість було нежонатих — „козаки-нетяги“. Жінок було зовсім мало.

Так з'явились перші українські поселенці на Кубані.

* * *

Але не можна вважати, що запоріжці найшли край порожнім. Це не була степова пустеля, де тільки тирса шелестіла та дикі тварини жили. Край мав своє тубільне населення, що складалось

почасти з кочовників, а почасти з гірських народів, досить культурно розвинених і войовничих.

Загалом, Кубань, особливо Таманський півострів, колись зазнала високого розквіту культури, головним чином—грецької. Ще в VIII в. до християнської ери, північні береги Понту Евксинського (Чорного моря), Меотії (Озівського моря) й Кімерійський півострів (Тамань) були заселені народом, що його греки звали кімерійцями.

В VI віці греки, вихідці з м. Мілета, поселяються на північних і східних берегах, засновують кілька великих міст, колоній і факторій, як Херсонес, біля теперішнього Севастополя, Ольвія—недалеко від м. Миколаєва; далі на березі Боспора Кімерійського (Керченська протока) Пантікапею—нині Керч, Теодосію, Апрі й Гераклею. На азійському березі тієї ж протоки—Фанагорію, біля теперішньої ст. Сінної, Конос—нині ст. Таманська, Гермонасу, Гаргінію, Кімеріон, Ахілеум, Петрус і Коронсидаму; в усті Дону—Танаїс, на місці теперішнього Ростова.

Пізніше тут заснувалося могутнє Боспорське царство, що цар його Мітрідат Великий довго воював з Римом. Підчас Київського періоду України-Руси тут з'являються київські князі й засновують Тьмутараканське князівство, що було по суті своєрідною українською Січчю, куди тікали невдоволені. Сюди ходив Святослав воювати косягів і ясів в 967 р. В 1022 р. Мстислав Удалой теж на Кубані воює з косягами (черкесами). В 1068 р. князь Гліб міряє взимку Керченську протоку „од Тьмутаракани до Корчева“. В 1094 р. в наших літописах зустрічається остання звістка про цей край.

Як бачимо, цей край не був порожній, і в ньому завжди товпились різні народи, що зникали один по одному. Одні жили довго (скіти, сармати), інші

мало; одні засновували могутні держави й залишали великий культурний слід, інші зникли навіть із пам'яті людської. В момент переселення запоріжців на Кубань, територію можна було вважати за черкеську. За тодішніми даними, тут, головним чином за Кубанню, жило різних черкеських племен 54.100 дворів з населенням 1.082.200 душ.

Козаки не мали ніякої охоти воювати з черкесами. Вони розселилися по степах і зайнялися скотарством, ловили рибу, били звіря, хліба сіяли мало. Черкеси культурою стояли вище за козаків. Між переселенцями й тубільцями встановились мирні відносини й жвавий торг. В цей час між черкесами точилась боротьба. Воювали дворяни й нарід. Руський уряд став на бік дворян і дав їм в допомогу дві гармати й кілька сотень козаків, завдяки чому дворяни на берегах річки Афіпса розбили „черкаських демократів“, коли так можна висловитись. Це втручання в громадянську війну гірських народів царських генералів поклало початок довгої боротьби, що забрала кілька десятиріч і десятки тисяч людей. Це тут відбувалась та боротьба, що її Шевченко, чи не єдиний із поетів, правдиво висвітлив, бо руські письменники тодішнього часу підходили до цієї боротьби здебільшого з патріотичного боку; він писав:

Отам-то, милостиві ми,
Ненагодовану і голу,
Застукали сердечну волю
Та й цькуємо... Лягло кістями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз... А крови... Напоїть
Всіх імператорів би стало..

Війна точилася. Козаки, що їм була дана назва „Чорноморського війська“, вічно ходили в походи,

господарство занепадало, „козацький демос“ убо-
жів, а війна збирала серед них хороші жнива.
Жити настільки було погано, що козаки дуже
часто тікали або на Дунай, або до турків в Анапу.
Одного разу руський генерал написав до анап-
ського паші листа, в якому вимагав від нього,
щоб він видав кілька козаків-утікачів. Паша від-
писав, що козаків він не видасть, бо вони „поту-
речились“, а кінчався лист так:

— Я не можу нічого зробити, щоб козаки,
не тікали. *Ти зроби так*, щоб вони не бі-
гали... — Ото ж бачимо, що на нових місцях так
добре жилося де-кому, що вони й віру міняли, аби
тільки втекти від ненастанної війни.

Це робило зайві клопоти Петербургові. І ось
виникає думка зробити нове масове переселення
з України. В 1802 р. військо складалось із 556
старшин, 10 ченців, 92 білого духівництва і 22.926
рядових козаків при 9.144 жінок. В 1808 р. послі-
дувало „височайшее повеленіє“ про переселення
на Чорноморію 25 тис. козаків із „малоросійських
губерній“. Князь Куракін писав з цього приводу,
що козаки ці „вели уже некогда род жизни,
близкий для черноморца“. А місцевому начальству
було доручено дбати про переселення переважно
таких сімей, де „*было более девок и вдов, могу-
щих еще вступать в брак*“, — оговорка, що робить
„честь“ матримоніальним турботам царських уря-
довців.

Це нове переселення провадилося окремими
партіями. Люди з худобою і з усім скарбом манд-
рували через степи. Переселялися тільки „охо-
чекомонні“. Переселення тяглося три роки,
а окремі невеликі партії підходили й потім.

Друга хвиля переселенців, за постановою уряду,
прийшла на Чорноморію в 1821 — 22 р. р., всього
5.300 сімей, або до 30.000 населення, теж з України—

з Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини. Ці переселенці попали в дуже несприятливі умови, бо попередні три роки були неврожайні. Переселенці голодували, чимало їх перемерло від пошестей, багато зовсім збідніло.

Цікаво, що й досі, як мені розповідали тутешні люди, козаки окремих станиць зберегли свою окремішність, що до мови й до звичаїв. Навіть зараз можна відрізнити козака, що його діди переселилися з Чернігівщини, від полтавця або харків'янина. В 1822 р. всі були залічені в козаки й одержали свій пай з військової землі.

В 1826 р. масове переселення з України й залічення в козаки було припинено. Коли не рахувати озівських козаків, виведених з Туреччини Гладким і спершу поселених коло Бердянського, а потім „перегнаних“, у буквальному розумінні, на Кубань, до 1861 р. масового переселення не було.

Після скасування кріпацтва, на Кубань хлинули так звані „городовики“. Одні з надії на гарні заробітки, інші взагалі, щоб пошукати „вільних земель“. На Кубані вільних земель не було, земля була військова, і „городовики“ оселились уже по старих станицях та хуторах. Це була по суті безправна маса, наймити, чабани. Це—„гамалії“ (хамом сів). І хоч де-хто з „городовиків“ і забагатів, але в правовому відношенні вони були в такому ж стані, як і голота.

Але з цього моменту починається друга сторінка історії Кубани, про що буде нижче.

IV

„Пошел“!

Ой, годі нам, чорноморці,
Худобу водити,
Ой, підемо, чорноморці,
За Кубань ми жити. Пісня.

Власне, цей розділ можна б було присолити, додавши такого підзаголовка — „присвячується всім кубанським патріотам“.

Хтось із тутешніх людей мені казав, коли я розпитував про класове розшарування в станиці:

— Нас, козаків, багато є таких, що стоять за старий порядок.

— А городовики?..

— Городовики — ті за Москву...

Ото ж мусимо визнати, що між „Россиєю“ і Москвою є різниця: різниця ця проведена революцією. „Россия“ — це самодержавна влада, це старий порядок, це станичний отаман, це визиск городовика.

„Москва“ — це радянська влада, це новий порядок. Боюсь я сказати, що „всі“ козаки за „Россию“ і проти „Москви“, як не намагався де-хто це підкреслити. Але думаю, що і в „Москві“ чимало є друзів із козаків.

Та де тому доказ, що козакам за царів завжди було „добре“? Козаки своєї історії не знають, царат держав їх на „особом положенні“ і за всяку ціну культивував їхню „окремішність“, трактуючи козаків, як „вірну опору“ престолу. Він писав многословні реляції за їхні бойові заслуги, він велеречиво вславляв їхні „ратные подвиги“ на службі „родине“, про що, наприклад, свідчить напис на пам'ятникові в Краснодарі, поставленому на честь кубанцям і лінейцям в день сотих роковин існування кубано-чорноморського козачого війська.

Одним словом:

— Какая честь для нас, для всей Руси...

— що чорноморські козаки „лицарської слави здобували“, а царі обернули їх в знаряддя спочатку придушення волі гірських народів, а потім і всієї справжньої робітничої й селянської „России“.

Я почуваю, що може де-кому з місцевих людей це й не сподобається, але що поробиш: правди, як кажуть, з пісні не викинеш... Менше всього в цьому, звичайно, доводиться винуватити рядове козацтво.

Підтримуючи станову ворожнечу в краї, ставлячи козаків у де-яке упривілейоване становище, сам царат не завжди поважав ці козацькі привілеї й права. Ні, коли царатові треба було, він згинав „славних“ запорізьких нащадків у баранячий ріг, та ще й так, що

— Б'ють, і плакати не дають...

* *
*

В 1860 р. було вирішено царським Петербургом остаточно „замирити“ Кавказ, тоб то попросту задушити його в крові. Щоб цього досягти, царські генерали нічого кращого не знайшли, як удатись до старих засобів, вже добре випробуваних. Було вирішено масово переселити чорноморських козаків за Кубань. Розрахунок був простий: на новому місці козак волею чи неволею, а воюватиме з черкесом, бо, мовляв, йому прийдеться захищати свою хату й свої діти від „диких“ горців. Досить мальовничо цю політику описав полковник Шарапа, про якого мова нижче, в своїй записці до Василя Семеновича Мови¹⁾.

¹⁾ Місцевий діяч і письменник. Автор досить популярної української п'єси на Кубані: „Старі гнізда і молоді птахи“. П'єсу друкує В-во „Рух“ у збірці „Творів“ В. Мови-Лиманського.

Іхав якось „ясновельможний“ князь Барятинський із Тіфліса в Чорноморію, щоб ошчасливити, як пише Шарапа, своїми відвідинами тутешню „мразь“. І от, як на зло, зустрілася на дорозі піша сарана, що тоді пустишила Кубань.

— Стой!.. Это что за кузнечики? Да какая их пропасть! — промимрив крізь зуби Барятинський.

— Это саранча, ваше с-ство.

— Что?..

— Саранча, пешая саранча, ваше с-ство!

— Пошел! — мляво, але бундючно звернулось „сіятельство“ до фірмана... — і почувся під колесами глухий, гидоту викликаючий звук — це двохвершкову товщу сарани перерізали елегантні колеса.

— І відносно Чорноморії — теж, — пише далі Шарапа. — Що за такі, мовляв, люди чорноморці¹⁾. Які такі права в них, що вони насмілюються прохати противного розпорядженням начальства, ґрунтуючись на вигаданих правах... Пошел! — і баста!

— Це — „гарненьке“ слово було основним мотивом в застосуванні до мешканців Чорноморії в геніяльному адміністративному питанні „Про заселення узгір Західного Кавказу“, — не без уїдливости зазначає Шарапа.

— А Кавказ падав. Нещасні горці, що груди в груди боролися за свою волю, стали піддаватися перед „нарізною“ зброєю. Кантоніст Євдокімов (командувач Кавказькою армією) опинився в „героях“ і винним в остаточному винищенні дикої волі горців. Очевидцеві гидко й говорити про результати знищення...

¹⁾ На увагу читачам. — Раніше теперішня Кубань офіційно називалась Чорноморією, а козаки — чорноморцями. За кілька років до описуваних подій чорноморців було об'єднано з лінійцями, руськими з походження, а назву було переіменовано на „Кубанское казачье войско“.

Не забуваймо, що це пише зовсім не революціонер, а полковник, пан. То коли він так пише, то яке ж почуття „замирення“ Кавказу викликало це серед рядового козацтва...

Не менш гостро описує „замирення й переселення“ кубанців за Кубань і місцевий історик П. П. Короленко, сам переконаннями монархіст, далекий не тільки од революції, але й од лібералізму¹⁾.

„Покорение“ коштувало десятки тисяч салдатських і козачих трупів. Але що до того було руському імперіялізмові? І уряд виготовував проєкт поголовного переселення кубанських козаків за Кубань; було відпущено 14 міл. крб. Спершу думали поселити тут запоріжців, що їх Гладкий вивіз із Туреччини в 1828 р. Сам Гладкий оглядав місце й повіз доклад до Петербургу. Але там „убедились в большой опасности селить за Кубань запорожцев“. Мовляв, їх мало, і горці їх переб'ють. Та це було про око. А справжньою причиною було те, що Гладкий вивіз козаків з Дунаю без їхнього відому й згоди. І тому в Петербурзі просто боялися, щоб запоріжці, користуючись тим, що близько турецькі володіння, не втекли назад.

Отже, це діло не витанцювалось, але генерали, як бачимо, не покинули своєї гадки і, кінець-кінцем, вирішили переселити кубанців.

Барятинський хотів перетасувати чорноморських козаків, як колоду карт, для чого й назви їх історичної позбавив, і з лінейцями з'єднав. Він боявся їх. В листі до Мілютіна він писав, що „Черноморские казаки показывались каким то страшлищем, могущим перевернуть весь Кавказ вверх дном“.—А тому: „Я почел долгом слить

¹⁾ Дивись із цього приводу довгу статтю в „Кубанском сборнике“ за 1911 р. том 16. Стаття називається—Переселение казаков на Кубань.

их в одно, по возможности скорее, с прекрасным нашим казачьим русским элементом на Кавказе“¹⁾).

Барятинський ненавидів чорноморців, а Євдокімов взагалі не любив усіх козаків. План у них був дуже простий. Вони тримали курс на те, щоб козаків зовсім зігнати з землі в гори, іншими словами—приготувати їм ту саму долю, що й черкесам. Євдокімов так і писав наказному отаманові Філіпсону, що потім — „не встретится уже никакого затруднения в окончательном освобождении этих земель от присутствия казачьего населения“.

Але козаки захвилювались, де-які станиці рішуче відмовилися переселятись. Рядові козаки через те, що це був чистий їм розор, а старшині не хотілося розставатися з своїми хуторами, отарами шльонки, табунами коней.

Генерали заметушилися. Вони не чекали такого опору. Вони розуміли, що коли переселення не вдасться, то — „само правительство послужит поводом, що казаки узаконят за собою мысль почитать себя от этого свободными навсегда“.

Небезпека ще збільшувалась тим, що „звільнені від землі“ селяни центральних губерній, почали хвилюватись. Уряд шукав виходу. Чіпати поміщиків йому не було рації, і він вирішив прибрати до рук кубанські степи, хоч вони й були даровані козакам на „вечные времена“, і розпорядитись ними „по-своєму“, що вже практикувалося й раніш і на Дніпрі й на Дністрі.

¹⁾ Короленко з приводу цього подає дуже цікаву репліку. Він пише: „Это значит с кавказскими линейными казаками, которых, как видим, Барятинский называл русскими, — а за кого же он считал черноморцев? Должно быть за азиатцев, а потому даже в письме называл их враждебным элементом“. Але яка іронія історії. Діти тих, кого царські генерали не вважали навіть за руських, потім поповнювали добровольчеську армію й кляли свої гоголи за царську „Єдину неділимую“

Короленко подає ще одну цікаву звістку, що викриває підоснову цього натиску на чорноморців. Він каже, що кубанські козаки, що не знали рабства, на думку кавказького начальства, були небезпечними людьми на випадок яких-небудь заколотів селян в Росії.

Наскільки взагалі атмосферу було насичено незадоволенням, можна судити з того, що при проїзді царя через Кубань, йому не радили ночувати в ст. Полтавській, бо „туди їхати на ніч небезпечно“.

Цар зупинився в „Копилі“ (нині ст. Слов'янська). Коли він виходив із екіпажу, його побачила стара козачка, що сказала:

— Ач! Тим воно на світі й правди немає, що цар із москалів!..

Становище ставало загрозливим. Настільки загрозливим, що як писав Шарапа, „раздайся один несчастный выстрел, загорелся бы весь Кавказ от Тамани до Ставрополя, а то и подальее“.

По станицях вибирали депутатів, генерали стояли на своєму й нишком готували регулярне війсьсько проти козаків. Бачачи, що непереливки, Євдокімов приїхав із Ставрополя до Краснодару, де було зібрано кубанське панство, а також виборні від простого козацтва. Старшина вела себе ганебно. Шарапа зазначає, що коли старшина прийшла до Кухаренка¹⁾, то вклонилась йому „раболепным хохлацким поклоном“. А вище начальство „при всій глухоті“, ніби передчувало грозу, — і „благо йому“, інакше б сталося непоправиме нещастя (попросту — повстання козаків. П. Л.).

Але Чорноморія мовчала. „Просте“ козацтво, що не поумнішало за сотні років, поклатось на своє панство, що, хапаючись за давно потоптані права

¹⁾ Кухаренко тоді був наказним отаманом.

й привілеї, хмурилось, а одверто виступити боялось.

Воно й зрозуміло, чому. Як би кубанське панство добилось того, щоб його маєтності не були захоплені переселенням, то воно б одразу зрадило козаків. Та так воно по суті потім і сталося.

Шарапа подає цікаві побутові подробиці „панської опозиції“ Євдокімову. Так, полковник Олексій Рашпіль дуже близько до серця прийняв переселення, бо його *жінка-табуник* доводила йому:

— Нехай увесь світ, не тільки Чорноморію, переселяють куди хочуть, а щоб ми... щоб наше... боже борони!..

Напівписьменна полковниця як найкраще висловила бажання місцевих панів.

Це й же Рашпіль, між іншим, виступив проти переселення й на прийомі у Євдокімова. Він почав з того, що в нього є всім відомі хутори, худоба, табун, — що він сам, батько й дід його в поті лица трудилися над цими хуторами, розвели чудові сади, виноградники, поставили млини; що в нього велика сім'я, дочки виховуються в Москві, сам він читає книжки під мирною „сенью“ своїх садків, навіть французькі газети для старших дочок виписує, — і раптом всю цю благодать кидати. І він не витримав, став хлипати й витирати хусткою сльози.

Найшлося кілька молодих старшин, що про все це написали до Петербургу. Євдокімов про це дізнався й поодинокі протестантів, що між ними був і Шарапа, заарештував. Заарештованих відправили до Ставрополя. А події розгортались далі. Начальство не кидало своїх намірів. Лінейці (кілька станиць) не витримали, забрали полкові прапори й сунули до ст. Олександрівської, де й зупинились озброєні. Жоден офіцер, жоден чорноморський пан до них не пристав.

Вони примусили панів прийняти присягу, де говорилось, що всі вони однакостанно стоятимуть

за своє діло. „Але лінейців ніхто не підтримав“, і вони дали себе „уговорити“. „Бунтівників“ було покарано, а станиці все-таки за Кубань переселили.

Шарапа пише:

— Я потім бачив цих нещасних з-за ґрат гауптвахти на роботі, на вулиці з іншими арештантами. Чим скінчили з ними, я не знаю... Мабуть— Сибіром!..

Виступ лінейців не на жарт перелякав генералів. Вони вирішили піти на компроміс із чорноморцями, і перш за все „купили“ старшину, відмовившись від загального переселення, так що полковник Рашпіль міг бути спокійним за свої хутори, а порішили на тому, що за Кубань будуть переселяти „охочекомонних“, штрафних і т. д., і того, кого призначить станиця. Коли взяти під увагу, що влада в станиці належала старшині, то зрозуміло, що „предначертання начальства“ були виконані, — адже ж завжди можна було зробити і „штрафного“, і „охочекомонного“. Одним словом, не вмер Данило — так болячка вдавила!

За слух'яність чорноморці „удостоились мило-стивого рескрипта“, а за Кубань їх все-таки переселяли. З тих часів збереглася пісня:

„Як випили ми по чарці
Та й затоскували,
Як випили по дві зряду,
Ура закричали.
Бодай тобі, Євдокиме,
Так легко служити,
Як нам, бідним чорноморцям,
За Кубань йти жити.
Ой, як вийшла бідна вдова,
Махнула рукою —
Не буде вам, чорноморці,
До віку спокою...“

Шарапу й інших заарештованих теж скоро випустили. Він подає дуже цікавий побутовий штрих із цього приводу:

— Ну, панове, тепер до „Варшави“ (готель в Ставрополі) портеру попробувати, а потім до мамзелів... Пора... Довго постились,—закричав Грицько.

— Гайда!..—відповіли І. К., Назарів і я.

— Панове,—заговорив раптом Кам'янський якимсь смиренно-жалісним шопотом,—сьогодні ж п'ятниця... Не слід... Підождіть... Ще вспієте... Це накличе нову біду...

Так „портером“ і „мамзелями“ й скінчилась би ця „революція“ козацької старшини, як би не „праведний“ майор Кам'янський.

...А козаків за Кубань переселяли.

На нових місцях було важко. 400 тисяч черкесів не скорились царям і вирішили краще покинути свою батьківщину й переселитись до Туреччини. Але не всі. Багато лишилось на місці. Військо, звільняючи край от горців, наряджало окремі команди, щоб розшукувати тих, що заховались у мало приступних нетрах та проваллях, і які не хотіли розлучатись із своєю рідною землею. Любов до батьківщини настільки була в них велика, що вони нерідко, забравшись в темну долину, порослу лісом та чагарником, там вмирали од холоду та голоду, з рушницею в руці, щоб пустити в напасника останню кулю, як помсту за своє вигнання.

Не дуже краще було й переселенцям — козакам. Худоба в них гинула, самі вони хворіли й не могли призвичаїтись до нової місцевості, а начальство їм дорікало пияцтвом та ледарством.

Жінки голосили на новому місці:

— Куди ти мене, чоловіче, завів? Пропала ж моя голівонька! Пропали дітки мої голуб'ята!..

Короленко, якого ми вже цитували, каже:

— Убийче підсоння й топографічні умови бул-

причиною тяжких хвороб переселенців, і правий був чорноморський козак, що заявив, що для поселення людей вибрано місце „не преподобное“.

Але царат міг святкувати свою перемогу. Як там воно в салдатській пісні співається:

Если хотите мириться,
Мы вам место отведем,
За Кубанью поселиться
На аркане поведем.
Ой, греми слава трубой!
Мы дралися за Лабой,
По горам твоим, Кавказ,
Раздается слава о нас!..

Це, здається, був останній прояв незадоволення козаків. Далі царат повів так політику, що чорноморські козаки, як і вся країна, були міцно впряжені в царську державну колесницю. Вони й везли її, вони й поганяли непокірних.

Козаки стали слух'яною зброєю в руках царату й засобом реакції.

Країна була глибоко приспана. Але в надрах її нагромаджувалися сили, що зрештою вибухнули з страшною силою в 17 та 18 роках..

V

Козаки й „городовики“.

Якось я сидів з місцевим чоловічком, що добре, як мені казали, знає Кубань, і розмовляли про тутешні справи. Не пам'ятаю зараз, про що я його спитав, тільки він відповів мені:

— А знаєте, частина городовиків і зараз ще стоїть за старі козачі порядки.

— Багаті, мабуть,— перепитав я недовіжливо.

— Ні, як раз біднота...

Я розвів руками, бо ці слова розходились з усім, що я встиг почути від інших і прочитати в матеріалах про Кубань. А мій співбесідник продовжував.

— Це зрозуміло чому? Раніше батрак-городовик мав роботу в козака, а тепер сам козак працює. От він і сидить без роботи та зубами цокає.

— Але ж, дозвольте, городовики одержали землю, чи ні?

— Одержали. Та що з того? Адже вони хазяйнувати не вміють. А козак працює зараз, як віл. Свого роду конкуренція, так би мовити...

— Признаюсь, — сказав я, — що ви для мене новини відкриваєте. Ну, а середняк?

— Середняк-городовик, безумовно, за радянську владу.

— А скажіть, яке було правове становище городовиків до революції?

Він замислився на хвилину. Видно роздумував, чи казати мені, чи ні. Тим більше, що, здається, його симпатії були на боці козаків. Кінець-кінцем, він сказав:

— По суті городовик не мав ніяких прав. В громадських справах станиці, навіть тоді, коли він був багатий, він ніякої участі не приймав, та й не мав права на це. Про це навіть тоді смішно було говорити. Городовики по суті були якісь парії. Навіть до козацьких шкіл подекуди їхніх дітей не приймали, і вони примушені були будувати свої.

— Он як, — протягнув я. — Якась нижча раса, чи що?

— Щось вроді цього, — охоче погодився він. — Землі вони купувати не мали права. За садибу (по місцевому — „план“) платили посаженну плату. Плата ця коливалася від 1 до 6 копійок за сажень. Правда, перед революцією була між козаками течія, щоб багатих городовиків прийняти до

козаків. Мовляв, вони в нас довго живуть, обжились!..

— Здорово, — не стримався я, — а бідні?

— А що ж бідні? А з бідними бувало те, що з них іноді й за церковні треби брали дорожче, ніж з козаків. Було, так би мовити, дві такси: одна, дешевша—для козаків, а друга, дорожча—для городовиків... Землю городовикам можна було купувати тільки в дворян, і купували її, звичайно, багаті. Але володіння землею все одно не давало ніяких прав. Треба було бути козаком...

— Я гадаю, що ставлення влади до багатих городовиків і до бідних було неоднакове,—сказав я.

— Ну, розуміється. Багатий і станичного отамана знав, і значних козаків. А бідні що? Билинка. Наприклад, станичний отаман мав право повсякчас сказати йому: — Забирайся! — і той примушений був забирати з „плану“ хату, або кидати, або продавати її.

— Мене тепер не дивує, чого так городовики стояли за радянську владу.

— Та ще й як! — охоче погодився він. — Були такі, що кидали по дві тисячі пудів намоложеної пшениці і йшли до червоних. А що їм лишалось робити? Коли він гадає вийти з стану „гамсела“¹⁾, то червоні були єдиним шляхом для нього.

* * *

Я повів цю розмову з єдиною метою, щоб в наочній формі показати взаємовідносини між обома частинами населення краю—козаками й „городовиками“. „Городовик“—це зайшлий елемент, це не

¹⁾ „Гамсел“ значить—„хамом сів“, глумлива назва „городовиків“, вигадана козаками.—П. Л.

козаки. До 1861 р. „городовиків“ було зовсім мало. Козаки вели первісне господарство й не потребували багато робочих рук. Після скасування кріпацтва, коли селянин отримав волю пересування, а господарство Росії, в тому числі й сільське, все більше й більше набирало товарно-капіталістичного характеру, — не втекла від цього й Кубань. На Кубань сунула маса селян, шукаючи заробітку, і багато їх тут осідало, то як орендарі, то як батраки, то як ремісники, то як торгівці, крамарі, то що.

Дорогу на Кубань селяни знали. Сюди тікали кріпаки, козаки їх охоче приймали, звичайно, не за-ради якогось там чоловіколюбства, а як дешеву робочу силу. Бувало й так, що місцеві хуторяни їхали на Україну й там у панів наймали кріпаків на роботу на 3 і 5 років.

Як зростав процент „городовиків“, можна бачити з таких от даних: в 1878 р. їх було — 17,9%; 1888 р. — 53,2%; 1898 р. — 56,4%; 1908 р. — 55,5%; В 1916 р. козаків лічилось — 1.367.212, городовиків 1.810.219, тоб то городовики представляли 57% всього населення. Таким чином, городовики склали більше половини населення, а правами ніякими не користувались, а до того ж їх ще й „гамселами“ прозивали, і козаки їх мало не за дармоїдів рахували, що сидять на козацькій ший. Чи справді воно так?

Місцеві дослідники зовсім іншої думки про ролю городовиків у краю. Так один з них, Мельніков, пише: „городовики, як осілі, так і неосілі, разом з робітниками, що приходили лише на літо, є головними продуцентами сільсько-господарських цінностей. Без їхньої праці зовсім немислима була б розробка величезних обшарів області під хліб“.

Землю городовикам козаки здавали з великою охотою, бо це надзвичайно підняло цінність землі.

З приходом „городовика“, край із скотарського і напівкочового обернувся в хліборобський; раніше Кубань сама ввозила хліб, а тепер стала справжньою хлібною фабрикою, що працювала на світовий ринок.

Прибутки від військових земель збільшились. І. Гольдентул в своїй книжці „Земельные отношения на Кубани“ наводить такі дані: в 1875 р. громадський капітал складав 130.206 крб., а в 1899 р. він виріс до 3.631.834 крб. На одну душу населення із цього капіталу приходилось в 1875 р. — 23 коп., 1898 р. — 7 крб. 41 коп.

Далі той же автор так характеризує ролю „городовиків“ у збагаченні козака:

— „С.-г. прогрес зробив значні зміни в житті козака. Натуральне господарство, що тепер стало товарним, принесло козакові гроші. Козак-станичник зажив заможніше. На хатах і навіть хлівах з'явилися бляшані дахи (в 70-х роках навіть у панів будівлі були вкриті очеретом), меблів і начиння стало більше. Одних швацьких машин Зінгера в області розходилося на 100.000 крб., при чому більша частина припадала на долю козачого населення. Кількість с.-г. машин дуже збільшилась.

Відносно безземельних городовиків козаке населення стає колективним поміщиком. З „городовиками-хліборобами“ воно провадить уперту боротьбу...“

Ненависть козака до городовика пояснюється тим, що, завдяки зростові населення, на степу стало тісніше, і щоб запобігти сваркам, в сімдесятих роках громадську землю поділили на паї. Інертність козака, невміння вести не то що інтенсивне господарство, але хоч би одвикнути од хижацького способу господарювання, не дають йому можливості використати краще свій пай. Правда, городовик тут не при чому. Але відносно пастви

худоби городовик стає серйозним конкурентом. „Чим більше належало скота городовикам, тим менше можна було держати козакові. Проте, на козака падали видатки, що раз у більшаючі, на уніформу, та й сама військова служба надовго відривала козака від господарства. Городовик же військових служб (з козачого погляду) не ніс“.

До того ж городовиками був представлений торговий і лихварський капітал в краю; між цією групою було дуже багато шахраїв. Це так само загострювало боротьбу.

Чималу роль в цій боротьбі городовиків і козаків відіграла боротьба з-за „посад“ і з-за служби в різних установах. Козаки вважали себе монополістами на всі „посади“, особливо—„тепленькі“, і були, звичайно, незадоволені іншими претендентами, а городовики, більш здатніші, витискували їх.

Отже перед війною козакам стало скрутніше жити. „Винними“ в цьому, як то й слід було чекати, okazалися городовики, як безправна частина населення. Це вони винні в „оскудненні“ козацтва, це через них стало тісно, а тому—„геть їх із області“.

* * *

Однак, коли ми обернемося до статистики, то побачимо, що не так то вже й погано було козакам. Городовики поділялися на три групи: 1) корінні мешканці, 2) зайшлий елемент, головним чином—з України, що мав осілість, і 3) зайшлий елемент, що не мав осілости, т. зв. „кватиранти“. В 1916 р. було корінних 22,1%, городовиків, що мали садибу—46, 1%, кватирантів—31,8%. Уже це одне показує, наскільки городовики економічно залежали од козаків.

Економічно козаки були вдвоє сильніші за городовиків. Так, на одну родину припадало худоби: у казаків 10,79 голів великої і 11,71 голів малої; у городовиків 3,63 великої і 3,7 малої худоби.

Щоб схарактеризувати різче економічний стан городовика, наводимо ще кілька даних¹⁾. Так, кількість хліба, що висівався й збирався на одну родину, була: у козаків посіяно 10,6, зібрано 81,64, у городовиків — 6,19, зібрано — 49,36.

Поліпшеного с.-г. знаряддя — одне знаряддя приходилось на кількість душ: у козаків — на 3,7, у городовиків, що мали посілість, — на 6,7, в городовиків, що не мали посілости — на 27,6.

В 1917 р. безпосівних господарств було в корінних — 38,801, у городовиків — 96.622, з посівами — у корінних — 196.902, у городовиків — 76.161.

Цікаві дані про оренду. В тому ж 1917 р. було господарств у корінних на своїй землі — 111.387, на орендованій — 2.323; у городовиків на своїй землі — 2.993, на орендованій — 56.437.

З наведених даних ясным стає, в чиїх руках була економічна диктатура, і наскільки були праві козаки в своїх наріканнях на городовиків.

На самому початку я навів слова місцевої людини, що характеризували становище городовика. Дані й числа тільки ті слова підтвердили.

Одним словом, на Кубані, може як ніде в старій „Росії“, населення було різко поділено на дві частини: одна більша, економічно слаба, друга — сильна. Одна „посаженна плата“ чого була варта! „П'ятак“ — не більше й не менше. 60 крб. орендної плати за одну садибу, причому й бідний, і багатий, і купець, і батрак платили однаково.

¹⁾ Дані беру з книжки І. Гольдентул — „Земельные отношения на Кубани“.

Другий дослідник землеволодіння на Кубані пише: „Дуже тяжкі були й орендні умови; про них можна судити з того, що строк оренди був коротким і коливався від 3 до 9 років, бо орендна плата швидко зростає. Протягом 5 років ціни що-найменше подвоювались. А через те, що городикові нікуди було податись, ремесла він ніякого не знав,—все це давало землевласникам широкий простір диктувати хліборобам такі умови оренди, що явно були не вигідні орендарям. Сотні виселків і хуторів жили й займалися господарством на орендованій землі, не маючи ані шматочка своєї власної. Становище цих хліборобів було зовсім незабезпечене, власники земель, де будувались орендаторські виселки, коли кінчався строк оренди, непомірно підвищували ціни, і орендарі, що звикли з господарством, мусіли згоджуватись на ці ціни, бо переселення на другий участок було для них рівносильне повному розорові“.

Начальство, зрозуміло, не звертало на це ніякої уваги. Воно турбувалось про одне—як би зберегти „козацький дух“ від „розкладаючого впливу“ городовиків, а через це воно не тільки не припиняло цього визиску городовиків, а навпаки за всяку ціну йому потурало, не зупиняючись перед одвертою демагогією. Утворився стан, при якому городовикам дозволялося тільки збільшувати громадські капітали, а козакам дозволялось приборкувати їх, наскільки сил і спромоги. Дійшло до того, що городовики й станичну владу утримували, а до неї їх і на гарматний постріл не пускали. „Стан городовиків, — каже І. Гольдентул, — таким чином дуже близький до кріпацтва“.

Нашому читачеві досить неймовірними здаються слова мого співбесідника про те, що дітей городовиків і до школи не пускали. Це ж пахне якимсь середньовіччям!

Цього мало. Наприклад, громадські гамазеї для них також були закриті. Коли на козака спадало нещастя, то його стан був хоч і тяжкий, але не скрайній. Інша річ городовики. В той час, як козаки могли сподіватися на допомогу з боку влади, городовики могли надіятись лише на „доброчинність“. Вони не користувалися навіть даремно ліками із аптек, як козаки. Городовиків притискали і в користуванні церквою. Один із місцевих людей з цього приводу писав:

— Там, де не повинно бути ні класів, ні бідних, ні багатих—і там різниця!

А ось малюнок із станичного життя.

Підчас хресного ходу городовик хоче взяти нести корогву. Раптом ззаду він чує голос козака:

— А ти її справляв, городовицька твоя душа, що хапаєшся за неї?!

Одним словом, до моменту революції горючого матеріялу на Кубані було більше, ніж треба. Треба було тільки піднести сірника, щоб все запалало в полум'ї громадянської війни. Цим сірником став Жовтневий переворот у Ленінграді.

VI

Боротьба за радянську владу.

Ой, у полі жито
Копитами збито.

Ви їдете степом, рівним як море, і широким, як море. Тільки зелена пшениця під вітром коливається, та далеко в небі тополі вирізблюються,— то станиця. Станиці з усіх боків — праворуч, ліворуч, попереду, ззаду.

— Далеко?— питаєте візника.

— Та хто його знає. Коли верстов не з двадцять буде!

Отакєчки годину, дві, три. Краєвид однамітний.

— У нас тут на гарні краєвиди скупо,—казали мені „старожили“.—Все одне та й одне.

Над вечір вїжджаємо до станиці. Широкі, прямі вулиці,—всі станиці розплановано по-військовому,—а обабіч двори, міцні, заможні, широкі. По краях станиці та між тими „козацькими гніздами“ інші хатки — менші, низенькі, очеретом або соломою вшиті. Коло них і двори менші, і садки не такі розкішні.

„Заможні“ й „незаможні“. Або по-тутешньому, по-„кубанському“ — козаки й городовики. І одного поверхового погляду досить, щоб зрозуміти класовий поділ станиці. А в дворах козацьких теж невеличкі хатки,—то жили „кватиранти“, довгострокові наймити, що не мали ні своєї власної хати, ні кусника землі. А таких „кватирантів“ в кубанській станиці було біля 20% населення.

Ото ж, кажучи фігурально, не то що в станиці, а майже в кожному дворі були представлені два соціяльні полюси, що потім стялись у боротьбі, і боротьба та тривала аж цілих три роки.

Не дуже охоче згадує про це Кубань. Спитаєш у „городовика“:

— Ну як, краще тепер вам?

— Та ніби краще,—роздумливо відповідає.— От тільки біда — „помочи“ мало. Зачепитись трудно.

А козак скаже:

— Воно все нічого. Совецька власть той... ніби на хороше верне. Тільки ви скажіть, чого так, як тільки городовик попросить землі, так йому й дають. Хоч би раз відмовили.

Ще не забулася стара ворожнеча... Надто багато було взаємних образ. І обидва табори помалу, потроху наближуються один до одного.

— Часу треба, часу!—так формулювали мені в станиці робітники місцеві,— хай молоде покоління підросте...

* * *

Три роки палала Кубань в полум'ї громадянської війни. Боролись дві сили — чорна й червона. І може б та боротьба була не така болюча, не така гостра, як би не всеросійська контр-революція, що зліталася сюди з усіх кінців Радянської Росії.

Не стая воронов слеталась
На груди тлеючих костей,—

здається так сказано в поета,— а зграї генералів, міністрів, поміщиків з підробленими документами, партіями й поодиначі, обеззброєні й озброєні,—цілими натовпами йшли сюди, в козачі області, і тут творили плацдарм чорної Вандеї.

На Дону—Краснов, Каледін. На Кубані— Корнілов, Денікін, Покровський, Кубанська рада, і козацька старшина, і „міцний“ козак, що кричав:

— Як? Городовикам землю? Ту, що наші діди й прадіди кров'ю поливали? Нізащо!..

Вже в сімнадцятому році кубанська станиця клетотіла. Революція розбудила приборкані сили. „Городовик“ став наполягати на „земельні реформи“. Козацтво упиралось.

— Та це що? Щоб городовикам однакове право? Та не буде цього ніколи!

А прихильники „козачого духу“ казали:

— Городовики хочуть самі стати козаками, а козаків повернути в городовиків!

— Он як!—тягли старі, молодь була на фронті.— Ну, то подивимось, чия зверху буде!..

Влада, після скинення царя, лишалася в руках козаків чи, краще сказати, в руках станичної

„Верхньої тисячі“ — багатих козаків, і станичний атаман порядкував по-старому.

Городовики шукали союзника, і союзник знайшовся — пролетаріят, що висунув гасло:

— Однакові права й землю городовикам!

Однак, і городовики, і робітники були слабкі: не було в них озброєної сили, а в козаків те й друге було. Так діждали осени. В-осени, коли почався розвал фронту, почали йти звідти цілими частинами полки із зброєю, артилерією. Вертали й козаки.

Між старими й молодими козаками, оказалось виросла прірва. Старі про більшовиків говорили, а молодь відповідає:

— Мало я гнив в окопах, щоб іще з більшовиками воювати. Хай вона западеться, та ваша земля!..

Городовики ж, коли прийшли сини з рушницями, стали напосідати на своєму.

— Давай землю!.. Розкозачуй Кубань!.. Доволі!

І почалась боротьба. Власне, громадянська війна на Кубані розпочалась далеко раніш офіційного проголошення радянської влади на Кубані. Вона точилась у кожному хуторі, в кожній станиці. Місцевій більшовицькій організації прийшлося ці окремі партизанські вибухи організовувати, щоб дати відсіч контр-революції, що насувала на Кубань з півночі.

Жеребок було кинуто, і боротьба почалася.

* * *

Вона, ця боротьба, пройшла кілька етапів. Перший виступ для радянської влади не можна вважати за щасливий. Почавши наступ із Новоросійського, червоні загони були зупинені й частково розбиті, бо на боці білих було краще коман-

дування й зброя. Прийшлося відступити, збирати сили, і тільки за другим разом, 14 березня 1918 р., червоні оволоділи м. Краснодаром.

Нова краєва радянська влада опинилась в дуже скрутному становищі. Від центру вона була одрізана, до Ростова наближались німці, в станицях далеко не все було гаразд. А до того ще багато було й анархічних елементів. 1 квітня 1918 р. відкрився II-й крайовий з'їзд рад, а з 11 квітня з'їзд примушений був перервати свою роботу, бо до Краснодару наближався Корнілов. „Корніловці“ несли з собою розправу вогнем і мечем. Ось як один із учасників описує „методи“ утихомирення, що їх практикували добровольці:

— Із хат ведуть чоловіка 50—60 розмаїто одягнених людей, багато в захисному, без шапок, без поясів, голови й руки в усіх опущені. Їх випереджає підполковник Ніженцев, підскакує, зупинився,—під ним танцює мишаста кобила.

— Хто бажає на розправу?—кричить він.

Вийшло чоловіка 15. Ідуть до знайомих людей, що стояли купкою, цокають замки рушниць. Минула хвилина. Донеслось—плі! Сухий тріск пострілів,—крики, стогін... Люди падали один на одного, а кроків за 10 по них... поспішно стріляли з рушниць... Впали всі. Замовкли зойки. Замовкли постріли. Де-хто з тих, що розстрілювали, розходились. Де-які добивали багнетами живих.

Не краще зустрічали й білих. —„Розпочалась партизанська війна,—писав білий журналіст,—і по добровольчій армії стріляли з перелісків, комишів, кушів, хат, садків, хлівів. Обстрілювали з кулеметів і гармат. Села, через які приходилось іти, були залишені населенням“...

На цей раз білим не вдалося взяти Краснодара, а самого Корнілова в ті пам'ятні дні було вбито на фермі гарматним пострілом.

Білі відійшли, але тимчасово, щоб потім ударити з більшими силами.

* * *

Не можна вважати, що в лавах червоних билися самі городовики, а козацтво все перейшло в табор контр-революції. Серед червоних було багато кубанських козаків-фронтовиків, особливо з-за Кубанських станиць, де козаки жили бідно. Так що в Червоній армії були представлені й кубанці, і городовики. Не можна не відмітити того неоднакового відношення до „більшовиків“, що його мала контр-революційна частина козацтва. Мені розповідали такий факт.

В станцію Сиверську прийшли білі.

— Хто більшовик?

Подумали-подумали станичники, і не захотіли видавати „своїх“. Краще вказати на „городовика“ якогось.

— Он, Самійленко більшовик!..

Самійленко був студент, городовик і, на лихо собі, ще до того й „свідомий українець“. І це було його кінцем,—його й дружину зараз же розстріляли... І таких випадків, кажуть, було чимало.

...Другий з'їзд Рад Краю оголосив Кубано-Чорноморську республіку, від влади вимагалось твердої руки, військові начальники окремих загонів часто вели роботу всупереч директивам влади. Не могла нова влада й виконати реформ, бо всі сили забирала боротьба з білими. А тут на фронті все гірше й гірше стає. У липні місяці радянська влада впала, почалась довга контр-революція. — „Частини білої армії входили в станиці, і їх зустрічали місцеві багатії та глитаї „хлібом-сіллю“, і починали генеральну чистку „більшовицького

елементу“, вішали й розстрілювали навіть тих, хто часто відвідував зібрання та мітинги; городовиків вряда били, а козачі сім'ї, що їх родичі пішли в червону армію, розорялись багатіями. За одне слово „більшовик“, „товариш“—людину били до смерті. П'яні чеченці, калмики, юнкери й чорноморці (козаки Чорноморської округи) гвалтували жінок і дочок „більшовиків“, добровольців червоної армії. Місцеві станичні тюрми-льохи були переповнені, польові суди не встигали роздивлятися списки своїх жертв, як погромщики накидались на них і тут же, на майданах станиць, перед церквами, вбивали...”

Одним словом, картина відома й у нас на Україні.

Це призводило до того, що разом з Червоною армією виходили з станиць і всі городовики, бо однаково їм помилювання ні від кого було чекати.

Однією з найяскравіших сторінок боротьби за радянську владу є славнозвісний відхід так званої „Таманської армії“. Ця армія формувалася в районі станицько лишнього Таманського „отдела“ (ст. ст. Полтавська, Слов'янська, то що). Коли Краснодар було взято білими, Таманська армія, під командою Матвеева, Батуріна й Ковтюха пішли в обхід через Новоросійське, Туапсе, Майкоп, на об'єднання з рештою червоних військ¹⁾. З великими пригодами армія дісталася до Ставрополя. Після нещасливих для неї боїв за це місто, вона примушена була йти астраханськими пісками аж до Царицина. І тут, від спраги, від голоду та пошестей, загинула половина кращих бойців. На

¹⁾ Цей відхід дав тему для роману Серафимовича „Железний потік“. На своє здивування, я узнав, що на Кубані багато людей навіть не чули про цю книжку.—П. Л.

всьому Північному Кавказі запанувала контр-революція.

В 1920 р. її розбито. Вандея ліквідована. Улітку, в тому ж році, Врангель з Криму робить спробу висадити десант на Тамані й підняти знову прапор бунту проти радянської влади. Але станиця козака лишилась глуха до цього, і витівка з десантом провалилася.

* * *

Знову їду рівним степом. Знову степ зелений. І гори ліворуч. Чомусь пригадалися слова з пісні.

Ой, у полі жито
Копитами збито...

Топтали степ 3 роки. Свистіли кулі. Гупали зловісно гармати.

Тепер тихо. Кубань стала червоною. При новій владі вона вертає до мирної праці. Зеленіє степ. Наливається пшениця-„кубанка“. Цвітуть садки.

Почалася нова смуга в історії Кубани. Сіється нове зерно. Росте нова станиця. Але мало помітний цей засів.

Скептики, коли кажеш їм про це, похитують головами:

— Ой, не кажіть. Та тут таке, тут таке!..— і знову зневірливо хитають головами.

Дозвольте не вірити їм. Дозвольте сподіватися, що „Червона“ Кубань є фактом, якого не викреслиш, не викинеш, не забудеш.

— Рік, два, п'ять, найбільше десять,—і вже не впізнаєте нашої станиці,—казав мені один чоловік під час щирої розмови.

Кубанська Округа.—Краснодар.—Станиця
Пашківська.

Зараз, коли говорять про Кубань, то розуміють під цим, принаймні офіційальні кола, не весь край—колишню Чорноморію, а лише Кубанську округу Північного Кавказького Краю. Однак, і ця округа може посперечатись за місце з будь-якою губернією центральної Росії. Поверхня Кубанської округи рівна 3.572.705 гект., а населення вона має 1.349.513 душ. В склад Кубанської округи, коли так можна висловитись, увійшла вся „стара Кубань“, від станиці Таманської й до м. Краснодару, тоб то як раз та місцевість, де вперше оселились запоріжці.

Кубань—колись скотарський район: табуни коней, шльонка десятитисячними отарами, гурти рогатої худоби.

Але ці часи давно минули. І шльонку, і худобу, і коней можна було водити тоді, коли степ був неміряний, коли військова земля не була ділена на паї, а юрти простягались на десятки, як що на сотні верстов.

Потім пішли зміни. Чи степу стало менше, чи то населення прибавилось, чи то просто щось у Європі перемінилось, тільки стали цілинний степ розорювати та пшеницю сіяти. І обернулась Кубань у хлібну фабрику. Без кінця-краю степ, а по степу не тирса коливає, а пшениця-кубанка хвилюється. 200 міл. пуд. давала колись Кубань хліба та 100 міл. різних технічних культур та продуктів скотарства.

І зрозуміла річ, що продукція пшениці до війни набула американського розмаху й характеру. На Кубані, вперше в старій Росії, стали вживати ма-

сово складних с.-г. машин. Чимало Мак-Корміки „і прочі і прочі“ капіталісти, і „чужі“ й „свої“, заробили тоді на Кубані. Але Кубань могла дозволити собі таку розкіш—степу багато, труд „городовика“ дешевий,—піднімай перелоги!

* * *

Розуміється, революція внесла свої „поправки“. Перш за все зменшився пай, бо прийшлося давати землю не тільки козакам, а й „городовикам“.

Розбалакався я якось із козаком із станиці Полтавської.

— Ну як,—питаю,—живете?

— Та нічого. Тільки раніше краще було.

— Чого ж то краще?

— Землі було більше, та й так.

— А служба?

— Ну, що служба. Підростає син, от уже його починаєш „справляти“. Податків ніяких не платили тоді. Засіяв, зібрав, що вторгував, то все або в хазяйство, або на себе. Другий так одного за другим трьох, а то й чотирьох „справляв“.

Козак цей, видно, був кріпенький, а через те його й не лякала „служба“. Загалом прикубанська станиця, що жила хлібно, заможно, була найбільше консервативна й до „городовика“ ставилася непримиренно. Це ж вона—прикубанська станиця—була головною підпорою й Кубанської Ради, і білих генералів, особливо—„батьки“. Це тут і „городовикові“ приходилось гнутись у „квартирнтах“. Це спираючись на неї, якось Рябовіл казав городовикові:

— Городовики в нас на Кубані все одно, що жида на Україні. Ніяких прав.

І він же:

— Що, городовикам землю? Хіба їм мало тієї землі, що їм набивали в рот і с...у¹⁾.

Закубанська станиця—та бідніша, і в ній і революція пройшла дружніше, і „оглядань“ на „старовину“ там менше.

Так от, які ж зміни внесла революція в Кубанській окрузі? Ми вже не кажемо про те, що Кубань „політично“ розвінчано, і центр краю перенесено до Ростова. Відбулися величезні зміни в соціальному стані станиці та її економіці. Із „хлібної фабрики“, через руїну, війну та революцію, Кубань, а значить і Кубанська округа обернулась в край з незначним вивозом хліба.

Кубанська округа—хліборобська. Хліборобством займається *дев'ять десятих* населення. З 1923 р. стали переводити землеустрій. Всі козаки й городовики, що до 22 травня 1922 р. займалися хліборобством, одержали землю; їдацька норма по всій окрузі—2,8 гект.; по окремих станицях вона, звичайно, коливається.

Спосіб господарювання тут трохи не такий, як у нас. Земля поділена на „паї“—наділи. Свій пай господар засіває так: частину озиминою (пшеницею), другу частину лишає на весну й засіває ячменем, вівсом, просом, кукурудзою, сонячником (маслянкою—особливий сорт, що йде на олію), картоплею; третя частина йде на сінокоси, після косовиці сіна на ній пасеться худоба; є крім того й вигони.

По ярових сіють озимину, на сінокосі ярину, а під толоку залишають колишні озимі поля. Іноді міняють тільки ярину та озимину, а земля під сінокосом лежить підряд років два-три. Як бачимо, це навіть і не трюхпільля. Звичайно, що

¹⁾ Мені передавали місцеві люди, що в одній із станиць дійсно такий факт був. П. Л.

це пережиток ще тих часів, коли на Кубані було землі — „хоч залийся“.

В степовій частині ж і до цього часу збереглася переложна система. В гірській частині округи на нових землях спершу корчують ліс, випалюють це місце, і потім сіють кілька років підряд хліб, поки ґрунт не виснажиться. Тоді це місце лишається під сінокос, або толоку, а під хліб починають корчувати новий участок.

Як що порівняти наші врожаї з місцевими, то вони не дуже різняться. Так, за 10 років до 1920 р. середні врожаї були: озима пшениця—63,4 пуд. на десятину, сонячник—72 пуди, кукурудза—80,8 пуд. Це мало, дуже мало. Однак, потенціяльні сили кубанської чорноземлі величезні, що показують хоч би й досвідні установи. Наприклад, озима пшениця може давати 144 пуди на десятину, а ярова—114 пуд. В 1927 р. озимую пшеницею засіяно 685 тис. дес.

Ми тут не згадуємо про скотарство, садівництво та виноградарство. Під виноградниками на Кубані сотні десятин, і площа виноградників з року на рік збільшується, як і площа під садами. Природа щедро одарила місцевого хлібороба, і на шляху нового розквіту краю лежить одне—застарілі форми дореволюційної господарки. Де-хто з „упертих“ оглядається назад,—он як тоді добре було! Але більшість розуміє, що повороту до старого нема й не буде,—і молодь береться до землі по-новому. І вона, молодь, доб'ється свого...

* * *

Столиця Кубані—Краснодар (кол. Єкатеринодар) досить велике місто, з 144 тис. населення, збудоване по „воєнному ранжиру“,—вулиці прямі до одноманітності. Краща вулиця—Красна, що мала

цю назву й до революції. Тут і крамниці, тут і окружні установи, тут і люд товпиться. А за два квартали від Красної—одноповерхові будиночки, сільська тиша, і степом пахне.

Краснодар—місто молоде; він заснований десь коло 1794 р. між р. Кубанню та її рукавом—Карасу-нем. Тут саме була та „Нова Січ“, про яку я вже згадував раз. На перших порах тут жилось бідно й небезпечно. Козаки позаможніші будували хати „на версі“, тоб то зі стріхою, а голота—хати без „верху“, тоб то попросту землянки. Було небезпечно й від черкесів, що жили тут же за Кубанню.

Краснодар розвивався туго, поволі. Про життя старого Краснодару можна судити з такого факту. Років 50-60 тому якийсь Рябошапка перший вирішив вкрити дах свого будинку бляхою. Ця подія викликала тоді подив усього міста.

Але згодом, як Кубань стала торгувати з закордоном, Краснодар починає зростати, особливо в часи перед війною.

Тепер Краснодар не тільки окружний центр Кубанської округи, а й столиця Адігейської автономної області. Як культурний центр, Краснодар має далеко більше, ніж окружне значіння. В ньому є кілька ВУЗ'ів: Педагогічний інститут, Сільсько-Господарський, Медичний; технікуми—педагогічний, індустріяльний, сільсько-господарський, акушерський, музичний. Є художній музей. Особливого значіння набуває музей, досить багатий на експонати. Зараз музей цей приводиться до порядку. Кожному, хто приїздить до Краснодару, обов'язково слід побувати в цьому музеї. Особливо цікавий відділ античної культури. Але великою хвилюючою музею є бідність його етнографічного, побутового відділу гірських народів. Власне, і таких відділів поки що немає, а є тільки натяки на них.

При мені в музеї відбувся такий діалог. Мій знайомий, що проводив мене, запитав у помічника завмузею:

— А де панцирі грецькі, що отут-о стояли?

— Це ви про які? Про мідні?

— Да, да! Ще на них грецький напис був!

— Не знаю... Тут були одні, але вони поступили із приватної колекції, і ми їх визнали за фальшовані. Я наказав їх прибрати.

Мій знайомий кип'ятився потім:

— Ви розумієте, мідяне грецьке військове вбрання з написом... В той час, як у культурній Європі цікавляться кожним рядком грецьким, у нас кажуть—підробка!..

Вулиці в Краснодарі чисті, але зелени мало. Зелень за містом. А коли вийдете до Кубани, то побачите гори, що синім пасмом простяглися генген на схід. Перший кряж низький, за ним вищий, а піки третього кряжу тільки в ясну погоду видно...

Там, в льодовиках, бере свій початок Кубань, що потім несе свої води через увесь край.

* * *

В 7. верстах від Краснодара станиця Пашківська. Пашківська типічна прикубанська станиця — велика, до 18 тисяч населення, і не бідна. Прямо на станичному майдані, що має вигляд чотирьохкутника (в кубанських станицях все такі майдани), розсілась, як баба на торзі, велика церква, — видно, що козаки були усердні богові... Від майдану в усі боки побігли рівні вулиці. Будинки під шнур рівно, а за ними садки, виноградники.

В Пашківській я був як раз на другий день „великодня“. Дорога трамваєм, сади цвітуть, тут передмістя Краснодара, що так і зветься „Сади“.

На заході сизі громади хмар, а на сході синя смуга гір. Далеко-далеко на сонці блищать снігові верховини. А поруч похмура, в туманах, гора. В тінях.

* * *

— Ви зверніть увагу на будівлі, — каже мені товариш.

Дійсно, станиця мало схожа на наше село. Дахи криті бляхою, черепицею. Так само й обори, повітки, хліви. Де-не-де здибаєш хатку під соломо'яною стріхою.

— Добре живуть! — кажу я.

— Тепер не так, — каже він. — От би ви подивились, як колись вони жили. Тут мені один козак якось скаржився. — Ні, не те тепер життя!.. То колись, як у мене народиться син, зараз на нього пай у 20 десятин получаю. А тепер? — махає рукою, — маю я зараз 60 десятин, та в школи орендую 40, та ще там десь... Ну, хіба це те, що колись? Ні, не те тепер життя!..

На вулицях багато молоді, здебільшого „зеленої“. Старих не видно, або вдома сидять, або на полі: дощ пройшов, так треба гарячий час використати. Форма штанів — виключно галіфе, шапка — кубанка з червоним верхом, мабуть свій „станичний“ колір. І дивно, пісень не чути. Наше українське село розлягається од пісень, а тут — ні, тихо!..

Нарешті, нашли Зота Діброву, бандуриста. Хата, коли це можна назвати хатою, а не чепурним будиночком, простора. В хаті портрет Шевченка, літографія з картини Рєпіна — „Запоріжці пишуть листа султанові“ і „В'їзд Б. Хмельницького до Києва“. Це данина козацькому романтизмові. А ось і нове: портрет Леніна і знімок мавзолея. Уживаються й козаки, і Ленін поруч,

мирно. Мені пояснили, що таке „сполучення“ можна зустрінути тільки у „передових“.

Самого бандуриста не оказалось дома—на „хуторі“.

— А де ж ваш хутір?

Жінка відповідає:

— Та ось тут, недалечко, зараз за станицею. І хороше як там у нас. Город, садок, питомник... На осінь матимемо до 10 тисяч дерев... Рози... Оце їх окулірвали, так тепер треба підчищати. Ви приїдьте до нас тоді, як клубника буде. Прямо таки дача в нас. Тихо, степ, алеї хороші в нас, річка, будиночок гарненький, розкіш одно слово... Та зелено-зелено!..

* * *

Повертали назад... Було над вечір. Гори темними силуетами вирізувались на зеленому, а не синьому небі. А навколо садки в білому. За садками зелені руна. Обрій замикали далекі стрункі тополі, що здавались вирізаними із золота. Далина величезна!..

А на Дубинці, де кінчається Краснодар і починається степ, пам'ятник Ленінові стоїть.

Для Кубани ця фігура Леніна має особливе символічне значіння...

VIII

В аулі.

Ранок видався ясний. Але вітер був рвачкий і холодний,—норд-ост. Коли ми йшли на пароплав, то на вулиці я чув:

— Що тепер твориться в Новоросійському, гай-гай! Людей перекидає на ході.

Однак, і в Краснодарі він нічогенький був. А особливо на чардаку пароплава, коли ми рушили. Доводилося держати кашкета руками, щоб не здуло в воду, а від холоду не боронило навіть пальто. Та я терпів усе, бо мені дуже кортіло побачити те місце, де було забито Корнілова.

Білі писали, що то німці забили Корнілова. Документально встановлено, що справа не так була. Бій точився чотири дні, і білі вже вдерлися в самий Краснодар. В цей час до червоних прибіг перебіжчик і вказав, що на фермі міститься штаб Корнілова. Вдалим пострілом гарматник смертельно поранив піонера білої Вандеї.

Тепер ніщо не нагадує тут колишньої боротьби. Ферма зелена, в тополях,—досвідне поле Краснодарського с.-г. інституту.

Виїхали на простір. Внизу каламутна Кубань, береги рівні, скільки око хапає, а ліворуч гори синіють.

— Як називаються?

— Чорні гори! А за ними головне пасмо!

Гори ніби зовсім близько, кілометрів 5, не більше.

— Е, то так здається. А станьте йти, то буде кілометрів 50, та ще й з добрим гаком.

Вітер міцнішає. Спускаюсь униз. Публіки мало. Нас двоє випадкових подорожніх, один сліпий пасажир і купа черкесів, що розмовляють своєю горловою мовою,—от і все. Пароплав невеличкий. З вікна видно отари овець, черідки худоби. Правий беріг—Кубань козака. Лівий—Адігейська автономна область.

Радянська влада віддала черкесам те, що заграбастав у них царат.

Через дві години злізаємо на порожньому березі.

— От вам і аул,—каже мій знайомий.

Ми звикли аул собі уявляти десь у горах. Гори підпирають небо. В долинах, де стоять тумани, зі скель падають униз гірські струмки. А в затишку, як гніздо ластівок, по горі наліплено сакель.

Нічим таким аул Афінсіп не є. На вигоні, рівному як стіл, розляглося чималеньке село, і як би вам ніхто не сказав, що це аул, то ви б ніколи цього й не подумали. Двори великі, хати вкрито соломою, де в кого—черепицею, вулиці плутані, криві. Землі небагато, садки бідні. У де-кого скопаний город, а в інших замість городу моріжок зелений.

— Біднота страшенна,—каже мій приятель.

Черкес хліба не сіє. Раз—не вміє коло нього ходити, а друге—землі мало. На що найбільше зважиться черкес, так це засіяти клопоть землі люцерною або кукурудзою. Кохаються більше в худобі, найбільше—„барашком“.

В побуті аулу багато патріярхальности й старих пережитків. Що вас найбільше вражає, так це відсутність жінок на вулиці, на подвір'ї. Жінка десь сидить у „хатці“. А коли й вийде на вулицю або на подвір'я, то не йде, а крадеться, пробіжить швидко й лице од вас одверне,—не можна, не дозволено.

Зате купки чоловіків ви всюди зустрінете. По два, по три, по п'ять сидять на вулиці й про щось розмовляють.

— Коли ж вони працюють?—спитав я лікарку, жінку мого знайомого.

— А вони ніколи не працюють. Працюють жінки, підлітки. А дорослому чоловікові працювати сором. То вже дуже бідний чоловік, хто працює.

— Багато до вас людей звертається?

— А майже всі. І на виклики їджу. От тільки в чім біда: коли в мене в почекальні сидить

жінка, ні за що чоловік не зайде. І навпаки. Потім іще так: з пологами тепер звертаються просто до мене. Не те з іншими хворобами. Спершу йде до мули за молитвою. Молитви є від усяких хвороб, і ціна їм від 50 коп. до 5 крб. Коли всі молитви вичерпано, і нічого не допоможе, то тоді й сам мула посилає до лікаря: іди, он много учился, он знает...

* * *

В аулі Афінсіп три мечеті й дві школи. Мечеті давно, а школи недавно. П'ять раз муедзин (паламар) лізе на... (не на мінарет, бо в Афінсіпі мінаретів немає), а на дашок на стовпах, а один так просто зіспає на дерево, і тоді над аулом лунає мелодичне:

— Алах ачибер! Алах ачибер! Самоплах ачибер! Алах месали! Амен!..

Але й іслям, як і всяка інша релігія, є релігією дужих і багатих. Жінку, наприклад, іслям зовсім ігнорує. Магомет відмовив їй у душі й не відвів їй місця в раю. Для чого здалася донька Єви, коли в кожного правовірного буде там по 20.000 прекрасних гурій!

І на цьому застосовано де-які чудернацькі звичаї. Наприклад, чоловікові не можна бити собаку,—до Кааби не дійде. А жінці бити можна, бо вона все одно не потрапить у рай.

Або, наприклад, похорон. Людині заможній треба на похорон витратити що-найменше 200 карбованців, а біднякові—карбованців 40. Так само й до Мекки—більше ходили багаті, хоча були й такі бідняки, що цілий вік збирали гроші на святу подорож.

Найгірша доля тут жіноча.

При нас, уже ввечері, з сусіднього аулу приїхали по лікаря.

Прибіг брат:

— Пожалуста Мар'я Васильовна!.. Муж сестре голову пробил. Кров речкой текьот!

Лікарка повернулась через дві години.

— Ну, що?

— Родинна драма. Він хоче, щоб вона його покинула, а розводу не хоче брати. От і б'є.

— А як же буде?

— Ну, у них це дуже просто. Завтра можуть розвестись, аби тільки чоловік захотів.

— А жінка ж куди?

— Жінка після розводу йде до брата. Або скорше чоловік „відсилає“ її до брата.

От вам нова особливість...

* * *

Хазяїна, у кого я жив, можна вважати за передового. І батько в нього був, очевидно, з заможних, і не цурався, як то кажуть, культури. Сам він пробув кілька років у полоні в Німеччині й де-що бачив, і де-що добре метикує.

Я йому кажу:

— Чого ви так живете? Завели б гарного плуга, сіялку, то що.

— У нас нільзя, як у руських.

— Чому „нільзя“?..

— Потому, что придьот сосед і возьмьот сіялку. У нас такий порядок: что чего надо — бері. Не давать нельзя... А када скажеш: Зачім берьош?— он отвечает: Зачім твоя плачет? Казнавсе равно даст...

* * *

Черкеси (адіге) тепер виділені в свою автономну область, і для них починається нова доба.

А скільки довелося черкеському народові перетерпіти! Дивно, наприклад, що Шевченко, не бувши ніколи на Кавказі, так правдиво змалював цю героїчну боротьбу з царським імперіялізмом. За що йшла боротьба?

Ось переді мною книжка під назвою „Адігея“.

„— В 1826 р. за адріянопольським миром усі горці відійшли до Росії. Таким чином, війна набула характеру придушення повстання власних підданих і стала ще жорстокішою. Аули змітувано з лиця землі, і мешканців, що звикли до гірського підсоння, зганяли з насиджених і здатних для мешкання місць у малярійні низини... В 1842 р. за один місяць було зруйновано 150 аулів.

Більшість відмовилась визнати підданство царя й пішла за море... до Туреччини. Черкеси воліли краще страждати й гинути, ніж терпіти ганьбу.

Руська влада цькувала й добивала розброєних черкесів. Коли б великий Ельбрус мав би почуття, то він би сльози пролив, бачачи змучених і зневажених черкесів; коли б багатошумні річки Шхетгуате, Курджийс і Птеха могли б удержати навіки на своїй зеркальній поверхні картину, як черкесів виганяли з батьківщини, як од салдатської рушниці падали знеможені діти, що їх потім ударами чобіт приводили до чуття, як нагай козака примушував беззахистних жінок бігти, як „христілюбиві“ воїни на очах батьків і матерів гвалтували дочок,— тоді б світ узнав всю ганьбу руського царату. Коли б Кара Тенгиз (Чорне море) володів би людською мовою, він би розповів страшну повість про те, як жорстокий цар і його посіпаки катували цілий народ. Він би розповів, як черкесів, виганяючи з Кавказу, грабували,

а потім топили десятками тисяч у безоднях морських; як безжалісні хвилі довго били черкеськими трупами об скелясті береги, ніби бажаючи похитнути міцне сумління руських генералів“.

Це минуло, як страшний кошмар. Але пам'ять про цей великий погром живе й досі. Царат залишив тяжку спадщину, і довго черкеси байдуже дивилися на революцію в Росії.

— Чого нам втручатися в діла руських, — казали вони. — Руські помиряться, а потім нам же гірше буде...

Однак, черкеським князям і дворянам, що й раніше користувались від „царського столу“, пощастило черкеські аули в 1918 р. схилити на союз із козацькими верхами. Ми знаємо, що в Денікіна була своя „дика дивізія“, що її шлях на Україні був устелений трупами... Ми знаємо це. Але не винуватимемо нарід, що не хотів війни, що був сліпий, і тільки но тепер прокидається до життя.

А починати доводиться од самого початку — з абетки, бо черкеси й цього навіть не мають.

Мені розповідали:

— Жив у одному аулі один мудрий мула, хай благословенним буде ім'я його. Мула був мудрий і знав життя багатьох народів. І захотів він своєму народові зробити добро. Цілими ночами сидів над таблицями й складав абетку.

І сказав йому післанець Алаха:

— Старче! Хіба можна течію гірського потоку передати словами смертної людини? Так і мова адіге. Вона — як гірський потік. Вона — як шум лісу. Не благословить Алах твоєї праці!..

Справді, горді черкеси рахували, що їм письменність, синам вільних гір, непотрібна, а сама мова черкеська дуже тяжко піддається накресленню її літерами.

Царат, звичайно, найменше дбав за те, щоб прищепити серед черкесів їхню національну письменність. Навпаки, він провадив енергійну русифікацію. В уже цитованій мною книжці читаємо: — Із знаряддя сполучення між ріжними народами, із рушила культури, вона (царська влада. П. Л.) обернула руську мову в знаряддя обрусіння. Вона запровадила „на окраїнах“ таку дику методу навчання руської мови, що вчитель в аулі, навчаючи хлопчика-черкеса, не смів ані слова сказати по-черкеському; отже, для пояснення слова „собака“, учитель ставав рачки й гавкав, для пояснення слова „кінь“ — іржав і т. д. Школа стала ненависною, руська мова — непотрібною. А така реакційна політика привела також до ненависти, але вже до всього „руського“.

В 1914 р. на всій Адігеї було 14 шкіл, і то руських. В 1925 р. вже було 106. Школа поки що тільки першого ступеня. В Краснодарі є семирічка, що згодом розгорнеться в свій педагогічний технікум, і партшкола.

* * *

Коли я повертав назад до Краснодара, мені пощастило розбалакатися з уповноваженим Адігейського с.-г. банку.

— У нас дуже-дуже бідний нарід, — казав він мені. — Наш нарід мало сіє, більше барашка розводить... Нам раніше гірше жилося. Звичайно, багаті мали по 200 — 300 кобил, вчили дітей своїх, на офіцерів виводили, а бідний черкес темний був... За царату у нас із черкесів було всього два освічених черкеси: один лікар і один адвокат.

Я:

— А ви тепер задоволені, що вас вилучено в окрему область?

— А чому не задоволені... У нас нема націоналізму, тільки дуже темний нарід, дуже темний. Тепер совєцька власть учить наш нарід. У нас уже свої, черкеські адвокати, свої судді, свої представителі, скоро будуть свої дохтури... Все буде!..

Балачка перескакує на армію.

— Я от служив у білих, — признається він, — бо темний був, а мій брат — комуніст, і другий брат комуніст. І це добре!

Після мовчанки:

— Земля в нас дуже-дуже бідна, — тепер от канави будемо копати от тут, — ми саме їхали мимо лук, що що-року заливаються Кубанню, — землю хорошу будемо робити!..

Це „будемо робити“ згучало й наївно, і гордо.

IX

Кубань — річкою.

На Кубані усюди так — степ, а в далині — гори. От і зараз. Наш пароплав „Карл Маркс“ ріже каламутну воду, лишаючи на ній довгий слід. Праворуч — степ. Ліворуч — гори. Зі степу — з північного сходу — рвачкий вітер; куйовдить мутну Кубань і кида бризки на беріг. А гори в смугах дощових. Одні ясно видні, і сині-сині, а другі — затуманені серпанком хмар.

Степ зелений. Куди око хватає — лани, а серед них станиці, хутори. Тільки по тополях, що ген-ген на самому обрії, видно їх, — одну, другу, третю.

Кубань кружить по степу. Поверне на північ, вітер ніби стиха. Тече прямо на захід, пароплав кормою до вітру, — і тоді свист у снастях. Довго я не міг пристосуватись до цього, але поки не розгадав загадки.

Публіки мало. „Подла весна“, а для хлібороба—скарб, дощі перепадають, що в цю пору рідко бувають тут, і кожний старається впоратись у полі, в садку. Не дивлячись на „великодні дні“, в полі йде праця.

— Що у вас завжди так мало людей їздить? — питаю в капітана.

— Ні, чому. Тепер робота. А от після жнив, тоді в нас публіки, хоч одбавляй. Зараз не сезон. А Кубань все крутить. День кінчається.

Захід сонця предивний. Небо в тому місці, де сідало сонце, чисте-чисте, ніби вимите. А на горах зачаїлись сизі хмари. Стоять ордою й дивляться, як сонце, сходячи кров'ю, вмирає.

Ось одна з них простягає в напрямку до нього руку, але ніби до чогось гарячого діткнувшись, поволі відсовує її. Потім сунуло разом дві і побігли по синьому шляху. Ближче, ближче, коли раптом їх краї загорілися полум'ям, вони починають крутитись на одному місці, а полум'я більше—ось воно пробило середину, і утворилась галявина блакитна, крізь яку ллється гарячим струменем проміння, і прямо туди, на гори, на сизу орду. Наздогін їм несеться одна біла легенька хмарка, — все, що лишилося від тих двох великих сизих потвор. Вдарив вітер, і хмари сунули за гори відпочивати. Небо очистилося, і сонце востаннє цілує степ і запалює нову пожежу в небі, — там десь позаду Краснодар, на далеких горах, що горять своїми снігами.

* * *

Кубань бере початок у льодовиках Ельбруса, і як усяка гірська річка, вона має дві повіні — одну рано по-весні, коли тане сніг у степу, і другу — коли тане крига й сніг у горах. Друга повінь

далеко більша й небезпечніша. Тоді Кубань виходить із берегів, і рівний, як стіл, степ дає можливість їй розливати широко воду свою... Але... на всій течії Кубань обвалована. Вали то більші, то менші, то відступають сажнів на 30-50 від берега, то підходять зовсім близько й супроводять Кубань увесь час. Заботу про вали несе вся громада, їх підправляють, а коли міняється течія, то насипають нові. Горе, коли десь вода підчас повіні прорве вал,—тоді пропала багаторічна праця. Кілька разів Кубань так робила, і це коштувало краєві сотні тисяч карбованців.

Як я їхав, то вода вже починала підніматись, було на 5 сантиметрів вище ординару. І мені казали в Краснодарі, що вже по берегах починають виставляти вартових. Між іншим, коли небезпека дуже загрожує, то часто люди рятують себе за рахунок сусіди, а саме — другий беріг потаємці вночі розкопує вал на противному березі. Особливо це часто трапляється між черкеськими аулами та козацькими станицями. Ось і зараз аул Афінсіп і станиця Єлисаветинська уже виставили своїх вартових, що пильно стежать не тільки за річкою, а й за... другим берегом.

Минаємо Єлисаветинську. Через годину показується станиця Мар'їнська. Тут Кубань робить красиву луку, спочатку напівніч, а потім на південь. Від станиці Мар'їнської іде Ангелинський канал, що, як кажуть, збудований ще стародавніми греками. Прийнятні є звістка, що коли Мітрідат Великий, цар Боспору, воював з Римом, то його син Фарнак, що воював проти батька, наказав відкрити шлюзи й затопив непокірливих йому кочовників.

Беріг тут дуже красивий. На самому березі сховалось у садках кілька хуторів. Садки всі в цвіту, і пахощі яблунь чути на пароплаві. На лівому березі невеличкий черкеський аул.

Далі Федоровська пристань. На березі нарід, репіжить гармошка. Два босі цигани сходять до самої води.

— А скільки квіток до Слов'янської?— гукає один.

Відповіді я не чую, але чую, як циган під загальний регіт каже:

— Ну, то їдьте самі, а я вас пішком догоню, — і сідає на землю, виймає кисет і починає вертити цигарку. Так ми без цигана й поїхали.

Сутеніє. Минаємо так званий „Красний ліс“. Тиша. Дикі груші в цвіту. Верболоз кучерявиться по березі. Тремтить осичина. Якийсь птах сумно насвистує. Група людей на березі поклала багаття, дим стовбом іде догори. Чути, як цюкає в лісі сокира.

Прямо проти річки острівець, теж увесь у верболозі. Припиняємо ходу. З носу чути:

— Вісім!.. Сім з половиною!.. Сім з половиною!.. Сім!.. Сім!.. Шість з половиною!.. Сім!.. Сім!.. Вісім!..

Можна їхати сміливо, — острівець лишається позаду.

Повертаємо в так звану „Протоку“, рукав Кубани, до станиці Слов'янської. Це перше місце, де Кубань, мало не за сотню верстов до моря, ділиться. „Протока“ тече в північно-західному напрямі і впадає в Озівське море, десь аж коло Агуєва, але судоходна вона тільки до ст. Слов'янської.

В Слов'янську прибуваємо пізно ввечері. Небо висіялось зорями. Носій бере речі, і простуємо до готелю.

* * *

Встаю рано. Надворі чудовий ранок, а прямо перед вікнами садик, увесь у білому цвіту. Наскоро

вдягаюся і йду обдивлятися станицю. Станиця Слов'янська — величезна, не менше 20 — 25 тис. мешканців. Вулиці, як і всюди по станицях — широкі й прямі. Центр нічим не різниться від наших колишніх повітових міст, та воно й не дивно, бо довгий час у Слов'янській був „отдел“, а тепер районний центр. Багато будинків двохповерхові, продовж вулиці стрункі пірамідальні тополі. Через тин видно чудові садки, на всьому позначається заможність.

На вулицях, в голярнях, пивних „барах“ — їх кілька, — в крамницях, — усюди лунає українська мова.

Заглянув на базар. Поруч з зеленню, ятки з мануфактурою, дешевою галантерією, чобітьми.

Он стоять три молодіці.

— А ти його покинь, — каже одна. — Ну, ходить, і хай ходить!.. А ти собі хазяйство візьми. Ти ж член двору, а член двору має право!..

Щось вроді даремної „консультації“ зрадженій жінці.

— Так він погрожує, що зробить щось, — відповідає зражена.

— Не бійсь, нічого не зробить. То він просто так, щоб залякати тебе. Ти не дивись йому в зуби!..

Скрізь і всюди — одна й та ж історія. На що міцний казачий побут, а й тот хитається.

Стоять кілька хур. Підходжу.

— А що, — питаю по-українському, — нікого немає з Полтавської.

— А вам нащо?

— Та от щоб відвезли.

— Ні, немає. Та он звощики стоять, до них зверніться.

В ст. Слов'янській кілька шкіл. Є с.-г. школа селянської молоді. На осінь сюди з Краснодара переводять с.-г. технікум, що поволі буде обер-

нутий в український; принаймні так повідомляє
окожна газета „Красное Знамя“.

Слов'янська — одне з найперших козачих поселень, колишній „Копил“.

Будучи сполучена водою з Темрюком і Краснодаром, а залізницею — з Ростовим і, через станицю Кримську, з Новоросійським, займаючи вигідне місце в районі, де продукується, головним чином, пшениця, — Слов'янська згодом виросте в значний місцевий центр.

* * *

— Но-но, буржуї...

„Буржуї“ — дві невеличкі мишасті конячки, махають хвостами й гривами, підтюпцем біжать дорогою на Полтавську.

Візниця — трохи конопатий чоловік, в чорній сорочці й шапці-кубанці, напівповернувся до мене й підхльостує „буржуїв“ батогом.

— Пилу не буде?

— Ні, на Полтавській учора дощ упав.

Їдемо. Вулиця така широка, що наших Сумських п'ять уляжуться.

А далі, за цариною — степ. Збоку, бачу, хатки невеличкі, по характеру будівель видно, що новосели.

Перевіряю:

— Це хто, нові хазяїни?

— Ато ж. Получили нові плани, так будуються.

Візниця попався не гомінкий. Мені пригадалися слова одного місцевого чоловіка, що писав колись:

— Кубанець по натурі свій стриманий. У бій іде похмуро, ніби не охоче. І після перемоги не веселиться, як лінеець, а мовчки рахує втрати.

Питаю знову:

— Ви що, з козаків?

Він обернувся до мене.

— Ні, я з іногородніх. Разі козаки звощикують?

— А землю козацьку поділили? — пробую торкнути „соціальну“ струну.

— Та поділили... по десятині на їдока дали.

— А ви давно тут?

— Давно... я здесь і рождьоний...

Замовк. Думав щось своє.

А навколо чудесно. Далина взялася імлюю. Зелениють поля. Хатки криті черепицею, окола вимащені білою крейдою. Коло хаток сади в цвіту, все більше молоді, по півдесятині, по десятині, виноградники, кучеряві верби, стрункі тополі. В садах цілі квартали. Вид захоплюючий.

Як я опісля довідався, це так звані „культурні“ участки. Хлібороб бере землю з певною угодою, що він розведе стільки то саду, винограднику. За це він має певні пільги й допомогу з боку держави,—деревцями з питомників, агронома, то що. „Культурні“ участки беруть і козаки й городовики. Козаки тим більше, бо землі в них поменшало, і хоч не хоч, а інтенсифікуй своє хазяйство, коли хочеш, щоб тебе городовик не обігнав. Культурні участки така річ, що й нам би на Україні не пошкодило б їх широко прищепити.

Через дві години в'їжджаємо в станицю.

* * *

Полтавська — третя типічна прикубанська станиця, що в ній мені прийшлося бути. Величезна — 18 тис. мешканців — вона широко розсілась на степу, вся в садках тоне. Характерна Полтавська й по своєму соціальному стану, бо її характеризували мені, як типову „глитайську“ станицю,—не дивно, що тут найбільшої гостроти набрала і громадянська війна, з Полтавської походить Ковтюх,

з якого списав Серафимович свого героя Кожуха в своїм романі „Железный поток“. Щоб провести останній штрих, скажу, що в останні перевибори в Полтавській позбавлено виборчих прав 300 душ.

Полтавська—найбільш українізована станиця на Кубані. Сприяє цьому український педтехнікум, що міститься в будинкові колишньої вчительської семінарії. Будинок величезний, але трохи запущений. Завтехнікумом тов. Локотько казав мені, що тепер ще нічого, а от що було два роки тому.

Крім технікуму, є ще 5 шкіл, з них одна семирічка; чотири школі першого ступеня українізовано. Семирічка українізується самостійно, поза планом.

* * *

Починаючи від Слов'янської на низ, характер берегів Кубані починає мінятись. Правий, вищий—увесь засіяний хуторами, лівий—низький, заболочений. Особливо різко це помітно за Троїцькою, де плавні по ліву руку займають величезну просторінь. За Варениківською плавні вже йдуть по обидва боки річки.

Був ранок. Небо хмурило. З моря дув вітер і гнав хмари. Хмари чіплялись за невисокі гори, вкривали їх до самих плавнів. Іноді з-за хмар на кілька хвилин визирав хутір, станиця.

Плавні мають рудуватий вигляд—від торішнього очерету. Береги низькі, вода вщерть з ними, і от-от, здається, Кубань переллється через них і затопить береги; як і всюди, вздовж берегів йдуть невисокі вали.

Ландшафт одноманітний і невеселий. Зрідка серед цього очеретового моря попадається низенька хатка, теж з очерету; взагалі очерет тут за все служить: він і будівельний матеріал, він і паливо,

з нього й тини ставлять, і загородки для риби роблять.

Біля хаток невеличкі шматки обробленої землі — під город. Разів зо два попадалися плугатарі, розорювали очеретові джунглі.

І знаєте, що я думав, коли мимо пароплава пропливали ці очеретові ліси?

— От,— думав, я — вкласти сюди так мільйонів зо два грошей, провести меліорацію,—і ми мали б на Кубані щось вроді своєї маленької Голляндії. Зараз, крім комарів, малярії й очерету, тут немає нічого. А на цих землях можна брати по три укуси люцерни, тут може прекрасно родити пшениця, можна розвести чудові сади й виноградники. А вздовж Кубани насипати не такі дитячі вали, як зараз, а справжні греблі зі шлюзами, і воду на поливку садів брати з неї. А поверх греблі прокласти шосе. Тисячі десятин зараз пропадають марно. Але я певний того, що рано або пізно, а це прийдеться зробити. На місці очерету буде колоситись пшениця.

Чим ближче до Темрюка, тим більше попадається рибалок, на березі розставлені сіті. Починаються рибні лови, — зараз як раз іде сула. Он видно, як рибалка з човна перебирає сіть і кидає щось блискуче на дно човна, — то риба. Він не розгинається, аж поки не зникає за поворотом річки.

За кілька верстов від Темрюка, Кубань знову ділиться на два рукави — Стара Кубань, що впадає в Кизилтаський лиман Чорного моря, і Кубань, що тече просто. Ще кілька верстов,—і новий рукав, що йде у прісний Ахтанизівський лиман.

На горі показується Темрюк. Темрюк нас зустрічає сотнями рибальських байдаків, свіжим вітром з моря, запахом свіжої й солоної риби, грюкотом молотів, скреготом заліза, цюканням сокир і чмиханням невеличкого коптільного заводу.

На пристані кілька робітничих ватаг чинять залізні й дерев'яні баржі, гора бочок для риби, поруч гора соли.

В повітрі чути вигуки, хлопчаків на невеличких байдаках пересікають наперед нас річку, на домкратах стоїть залізна потвора—хлібна баржа, а коло неї—як комашня, робітники.

А на небо, поборовши хмари, впливло сонце...

Х

Т е м р ю к.

Темрюк... Чи не тому „Темрюк“, що тумани його обвивають, що небо тут часто похмуре, що вітри дують із двох морів, і дощі обливають його білі будинки та тихі провінціяльні вулиці.

Власне, в Темрюці, скільки я помітив, тільки одна вулиця, широка й довга, з заходу на схід, від р. Кубани, до невисокої гори, що он аж ген за містом піднялась, а від неї вниз провулки до тієї ж Кубани побігли.

Та так воно насправді й є. Темрюк на схилі цієї гори. З півночі просто до самого міста плавні підходять, а на південь садочки зеленіють, а в садочках тих люди живуть. А чим вони живуть? От я ходжу вулицею й провулочками, придивляюсь і нічого не розумію.

Перш за все—тихо. Тут не просто провінціяльна тиша, а особлива якась „провінціяльна тиша“. І сонні перекупки на базарі, і сонний найсправжніший турок у червоній фесці біля кав'ярні на гарячому сонці, і сонна гра в „доміно“ в кількох „кафе“, і та ж сонність у крамницях,—на всьому лежить печатка отого напів-сну, напів-яви.

А от за містом гора, так собі, невисока. А з гори цієї широчезний краєвид. Куди хочете. Глянете

на північ — побачите Темрюцьку затоку; то Озівське море, а на ньому, як білокрилі чайки, байдаки під вітрилами. Повернетесь на схід — Курчанський лиман, а на ньому, човни рибалок. На захід — рудий прісний Ахтанизівський лиман, — і на ньому теж рибальські човни, човни, човни... А на південь і на південний схід — кубанські плавні жовті, а серед них срібною стрічкою Кубань повилась. Пароплав здається іграшкою.

З усіх боків Темрюк оточений водою. З двома морями сусідує. І туманять тумани над ним, віють довгі осінні вітри над ним, а літом у ньому і в його околицях стигне виноград, кавуни, дині.

Спеціально про дині. Мені казали знавці цього діла:

— Ах, дині! Які там дині! Слово чести, навіть у Туркестані таких ви не знайдете. І чого ви не приїхали до нас у серпні?

— У нас благодать. Хочете риби — є риба. Хочете моря — є море. Хочете купатись — купайтесь, скільки влізе. „Солоного“ купання хочете — є. „Прісного“ — теж є. Нам і курорта не треба...

Я обходжу гору. Внизу прослався Темрюк. А сама гора — кругла, а всередині западина з водою, — видно, жерло вулкана, чи що. На одному схилі натикаюсь на партію хлопців, що копають яму. Поруч уже дві викопані, — в них повно якоїсь рудої рідини, що тихо піниться.

— Нафта? — питаю.

— Еге ж...

Іду вище. Натикаюсь на чотири „блюваки“, правда, невеличкі. Серед полиню й сухої трави ви бачите в аршин або в піваршина заввишки горбочок, що весь час з нього булькає газ й тече чорний графітний кольору бруд.

Таких „блювак“ по всьому Таманському півострові багато розкидано.

Колись Темрюк був „місто“. Старе це місто. Ще греки за часів Геродота його знали. Ще Іван Грозний, руський цар, не то п'яту, не то шосту жінку собі звідси взяв... А тепер Темрюк — станція, і годі.

Проте, звичайно, значіння Темрюка треба міряти не тим, що він „місто“ чи „станція“. Значіння його полягає в його географічному положенні.

Темрюк лежить при усті р. Кубани, тої природньої водної артерії, що може стати водяним шляхом для всього багатого краю. Отже, Темрюк міг стати важливим портом, де з річних суден перевантажували всяке добро на морські судна. Але Кубань у своїх останніх „3-х кілометрах“ течії тут дуже мілка, і морський порт зроблено на березі моря, в Темрюцькій затоці. Канал тут потрібний, аж кричить... Та ба...

Те „ба“ дуже значне й поважне, і воно зветься „Новоросійським“. Новоросійське та ще залізниця з'їли й доїдають Темрюк. Так, принаймні, мені, людині сторонній, здається. Бо, бачите, найважливіший вантаж — це кубанська пшениця, а вона, голубонька, по рейках просто в Новоросійський елеватор, а звідтам — на морські пароплави й закордон. А Темрюк — ні при чім. Так, не встигнувши розцвісти, і зав'яв.

І живе Темрюк, здебільшого, рибою. Ловлять її і в Кубані, і в Ахтанизькому лимані, і в Курчанському, і в Озівському морі.

— Та риби з року в рік стає все менше, — казали мені тутешні люди. — Тікає чомусь риба. А куди тікає, не знаємо...

Увечері в їдальні, що чомусь не має ніякої назви, суєта. Хазяїн, офіціант і офіціантка збилися з ніг. Причина — манера пити пиво у темрючан.

Починається діло дуже тихо й скромно. Заходять, наприклад, двоє людей, кремезних, обвітрених, з мусяньжковими обличчями, на ногах пудові чоботи, сідають за столика й показують у напрямі стойки два пальці. Моментально з бочки націжують дві склянки пінявого пива й ставлять перед ними. Ці перші склянки випиваються швидко й мовчки. Потім сигналізація повторюється. За другою парою перекидаються кількома словами. Чим далі йде сигналізація, тим більше жвавіють обидва приятелі, і розмова починає текти, як тихі плески хвиль вічно шумливого моря. І як уже стіл заставлений увесь порожніми склянками, що й пальця ніде покласти, тоді до стойки несеться:

—Получіть!..—і обидва так же твердо виходять, як і ввійшли.

Але я був би несправедливий, коли б не сказав, що то п'ють так тільки рибалки. Навпаки. Мені здається, там п'ють так пиво, як у нас їдять морожене. Ось, наприклад, зайшли четверо—два чоловіка і дві жінки. Я з цікавістю дивлюсь, що далі буде. Один із чоловіків показав 4 пальці, і пішло. Встали тоді, коли на столі стояло приблизно 24 склянки. Ось заходить шестеро—трое хлопців і три дівчині. Офіціант одразу ставить 6 склянок, потім ще 6, і так далі.

Я повертаюсь у другий бік—те ж саме. Там двоє розплачуються. Один не втримався на ногах і впав, але хутко підвівся й став прохати вибачення в хазяїна:

—Пробачте, громадянин, алкоголікові... Ви знаєте, що таке алкоголік? Алкоголік—це простий руський православний чоловік. Розумієте?

Його товариш глузливо завважує:

— При чому тут православний?

— Ну, добре, — каже перший, — можна без православного. — Просто, — алкоголік — це простий руський чоловік...

Не знаю, в які б глибокодумні міркування пустився „простий руський чоловік“, як би раптом не вскочила баба. Побачивши його, вона сіпнула його за рукав і, не то лаючи, не то жартуючи, говорила:

— Та йди вже, іророва твоя душа, іди додому. Вечеря стигне, а тебе нема. А гроші де?

„Алкоголік“ слух'яно віддає їй гроші. Вона, схопивши їх, штовхає його до дверей:

— Іди вже, іди!.. — і вивела його на буксирі з цього пивного порта до рідних пенатів.

* * *

— Можна коло вас сісти?

Я так зацікавився сценою з „алкоголіком“, що й не помітив, як біля мене опинився новий сусіда. Це був здоровенний дядько, голений, з великими, по-козачому, вусами донизу; в правому вусі блищала невеличка золота сережка. Він так важко сів на стільця, що той аж затріщав під ним. Сигнал — один палець.

Коли за першою шклянкою прийшла друга, він із цікавістю оглянув мене, мою шклянку з чаєм, що сиротливо холонула, і спитав без усякого попередження:

— Ви не госриба?

— Ні, я не госриба, — відповів я.

— А я думав, що ви з „госриби“. А хто ж ви такі будете? В яких справах? І звідки?

— Я так собі! — відповів я, ухилиючись від відповіді.

Він ковтнув пиво, показав два пальці; коли подали йому дві склянки, він одну посунув мені.

— Я вас частую. За-ради знайомства. Так ви не з „госриби“?

— Ні, — кажу знову.

Він обвів мене знову поглядом, де помітно було недовір'я, і промовив з протягом:

— А ми думали, що ви з „госриби“. Ще в день, як ви ходили на березі та все дивились. А дозвольте запитати: звідки ж ви?

— З Харкова, — кажу й сміюсь очима. — Приїхав на Кубань подивитись, та ось до вас забрів.

Він нашорошився.

— Значить, життя наше взнати? Ну, що ж! У нас тут можна де-що побачити. Дивіться, дивіться!

— Ви рибалка? — питаю.

— Ато ж. Артіль тут наша є на березі.

— І нічого?

Він махнув рукою. Потім нахилився до мене через стіл і спитав:

— У вас, у Харкові, почім судак?

— А хто його зна. Може десять, може 15 коп. фунт.

— Так. А ми віддаємо „Кубсельпрому“ сотню за 4 крб. 60 коп. А сотня важить 16 пудів. О!.. порухуйте, скільки воно фунт виходить!

Я швидко в голові рахую.

— Щось біля $\frac{3}{4}$ коп., — кажу.

— От вам і наше життя. Я ж не впіймаю сотні сам. Нас же артіль. А сіті, а знаряд, а права? Непра-а-вильно!

* *
*

Розуміється, тяжко сказати „правильна“ чи „неправильна“ політика що до темрюцьких і взагалі озівських рибалок. Скаржились люди чимало. І

потім, що таке судак? „Пролетарська“ риба, що з'являється на столі в ірудящих не що-дня, а в дні великих свят. І коли рибалка продає її по 0,7 коп. за фунт, а „госриба“ потім бере за той же фунт 15 коп. (може трохи дешевше, а скоріше дорожче), то дозвольте спитати, в скільки ж разів виростає ціна? Ну, я розумію — сіль, тара, робочі руки, транспорт, але ж помилуйте — не в 200 і не 300 разів ціні треба підскакувати!

* * *

Багато б можна було цікавого взнати в Темрюці, коли б там довше пожити.

Темрюк зараз живе рибою. Риби ж стає чимраз менше. І темрючани думають:

— Що ж далі буде?

І справді, думати треба.

Що до культурного життя, то „здесь Русь, здесь Русью пахнет“. В установах діловодство руське, в школах — викладають по-руському.

В книгарнях — жодної української книжки.

А населення?

Населення українське, в самому Темрюці на $\frac{3}{4}$, а навколо — коли не на всі 100%.

XI

По слідах стародавньої культури. Тамань.

Темрюк позаду. Над ним стоять низькі брудно-жовті хмари, — то десь далеко починає сходити сонце. Хвилинами зривається з моря вітер, — тоді щільніше кутаюся у пальто.

Тачанка простукала по парому, і ми котимо піскуватою дорогою.

Праворуч видно Озівське море, воно так само жовтуватє на колір, не дурно ж його стародавні

греки звали „Меотія“, що значить буквально „вонюча калюжа;“ праворуч — Ахтанизівський лиман.

Ви вступили на територію Таманського півострова, або ще, як сказано в актах Катерини II-ої, острова Фанагорії, „пожалованого“ колись „верним казакам“ із війська Запорізького.

Таманський півостров увесь зрізаний лиманами й затоками. На Чорноморському побережжі їх три—Вітазевський лиман, Кизилташський і Цокур. Прямо всередині великий прісний лиман Ахтанизівський, з заходу—Таманська затока, а з півночі—Темрюцька.

Здавалось би, що при такій довгій береговій лінії, при наявності двох морів, на Тамані мусіла б бути багата рослинність. Але, ні. Безлісні гори, одноманітний ландшафт, солонці, і тільки в западинах і по схилах сади й виноградники. Найбільше багатий район це північно-західний кут півострова, район станиці Запорізької та Фонталовської, де багаті хутори й сади. Само собою скрізь досить багаті рибні лови.

Ви їдете дорогою, що йде досить вузьким дефіле, насипаним морем. Десь за кілометр, за два шумить прибій моря. Ніби широка гребля насипана, а по ній озерця, єрики, болотця. Вода праворуч і ліворуч. От і вся картина.

Перша Станиця—Голубицька, а від неї недалеко курорт на березі моря — „Голубинка“, цього року там лікуватимуться кубанські хлібороби. Сама станиця робить інше вражіння, ніж прикубанська: менше зелени, будинки бідніші, люд миршавіший. Видно, що тут дозвілля не те, що там.

Перевалюємо через невисоку гору. Вітер тим часом розгонить хмари,—і перед нами вгорі блакитний простір неба, а внизу прослалось море. Воно хвилює. На гребнях хвиль біліє піна. Вся

поверхня моря вкрита цими білими цятками. Внизу біля берега шумить прибій...

Таманський півостров цікавий тим, що це ціле кладовище стародавньої, переважно грецької культури. Сусідуючи з Пантікапеею (Керч), Тамань була довгий час об'єктом грецької колонізації. Сліди грецьких поселень, не кажучи вже про пам'ятки їхньої матеріальної культури, попадаються до самого Краснодара й далі.

В Темрюці, недалеко від так званої „Гнилої гори“, ви вже маєте, правда з пізнішої доби, руїни римського городища. Біля Голубинки (курорта) руїни грецького міста Тірамба.

Далі, коли їхати берегом, буде „Синя балка“, — не що інше, як провалена сопка; поблизу — „блювака“ й руїни старої фортеці.

Річка Антіктес (тепер гирло Пересипське), що впадає із Ахтанизівського лиману в Озівське море. Через Антіктес можна було невеличкими кораблями попадати в Ахтанизівський лиман, що греки й робили. Біля самої станиці Ахтанизівської є сопка Касіоба; гора Бориса й Гліба, де, за переказами, був храм Діяни з вівтарем, на якому горів вічний вогонь.

Тепер од цієї стародавньої й високої культури не лишилось майже слідів. Часті навали кочовників до щенту зруйнували храми, торговельні міста й факторії; час засипав руїни землею, і на них живуть інші люди, іншої вдачі, іншої культури, навіть не підозріваючи того, що за багато віків тут уже поселилась людина, що те каміння, яке господар викидає, як перешкоду, є не що інше, як уламок того стародавнього життя.

Я оглядаюсь навколо. Хочеться побачити розмальовані галери, караван суден з пурпурними вітрилами. Але... навколо одноманітність: пісок, солончаки й ниви пшениці.

Ось спускаємось униз. Дорога йде біля самого моря. Море вкрито цяточками—рибальськими човнами. До самого обрію ці цяточки, як поплавки, коливаються на рухливому морі, і не перелічити їх.

Рибальське селище. Прямо над морем. Вирівнялись берегом під шнур. Пах—соліна вода й риба. Ось вона в'ялиться на сонці. Уявіть собі досить велику клуню, всю із крокв і лат, але некриту. На тих латах гронами, вниз головою, висить сула, тараня, чабак. В ніс б'є міцний пах солоної риби, гнилих покидьків і морської трави.

Біля хат жінки чинять сіті, розвішують рибу. Стукають бондарі, готуючи „тару“. Чоловіків не видно,—вони в морі, „жнивують“ ніби, понашому.

А ось і знаменитий Антіктес. Море й лиман зближаються тут на яких може 100 сажнів, не більше. З лиману широка протока в море. Тут центр Ахтанізівських рибних промислів.

Пирскотить паровичок заводу—„Госриби“. Кілька нових склепів і крамниць. Три великі будинки будується, і нам чути, як пиляють дерево, цюкають сокири, кричать теслі.

Через протоку паром. А в протоці, в лимані і в морі, майже поруч один за другим, човни. Я звертаю увагу на самий близький, в якому сидить дідок. Він нахилився й перебирає сіть. Ось щось блиснуло на сонці, і здорова сула шльопнулася на дно човна, он друга, третя, четверта... За кілька хвилин я нарахував цілих 25 штук. Вражіння таке, ніби людина дрова в воді ловить і раз-у-раз їх складає.

А он рибалить хлопчина, так років 12—13. І в нього діло йде не гірше, як і в діда.

Мимо пливуть човни, повні сули, серед якої попадаються й чималі осятри. Під'їздять до склепу, де пирскотить паровичок, де стоять горою бочки.

— Приймай!..

Із човна починають кидати рибу на поміст. Потім її в кошиках важать, жінки тягнуть всередину, там свіжують і в розсол,—і пішла рибка через де-який час люд радянський годувати.

А нарід! Леле! Що за нарід? Ви б тільки подивились на ті груди, м'язи, шиї, голови, ноги. Не дивлячись, що вони не однакові на зріст, в кожному відчувається сила, певність, розрахований рух. Ось їде їх партія—чоловіка 10. Бігме, як би вони отак-о, як зараз, та пройшлись у нас по майдану Тевелева, усі б фізкультурники збіглися дивитися.

А вони собі на артіль півкабана в козака сторгували, платять гроші, сміються:

— Дуванити будемо!

— А що, нічого?

— Та так собі. Однак, жити можна!

Коло склепу невгаває метушня. Не встигнуть від'їхати одні, як приїздять другі.

— Приймай!..

Вода. Чавунні люди. Риба, сіль, вереск і пісня робітниць. Вітер свіжий.

Чи не занадто!

Візниця сіртає на рукава:

— Паром... Ідемо...

* * *

Море сховалося за шпилем. По схилу садки в цвіту. Молоді виноградники. Далі широкий вигін, за ним знову гори, а за горами тими десь станиці Запорізька та Фонталовська.

Ми їдемо до Ахтанизівської. Вона лишається ліворуч, а праворуч кругло, як голова цукру, підноситься Касіоба.

Невисокий перевал,—і ми в широкий, закритий зо всіх боків долині. Тут уже лани пшениці.

Потім показується „Великий Кут“ (Таманська затока), проїздимо комуну ім. Леніна й попадаємо в другу долину.

Але який контраст. Тільки що перед нами був зелений килим, а тут сірий одноманітний колір низькорослого полиню. І тільки. З обох боків гори, — схили їхні не круті, але ні трави на них зеленої, ні деревця.

Так з півгодини, або більше. Знову невисокий перевал, і знову долина. Тільки тепер не лише з одного боку море, а й з другого. І знову картина інша: лани, городи, окремі хутори, сади.

Як все-таки ми мало проїхали — і які контрасти! Ми наближаємось до Тамани...

* * *

В Краснодарі мені казали:

— Глядіть же, не забудьте. Біля Тамани є гора Цимбали. Занотовано наукою, що вона викидала царські мармурові труни. Чого вони туди попали — невідомо. Просто під ногами у вас будуть руїни грецького міста — Кепі. Ліворуч руїни Фанагорії, столиці Боспорського царства, а праворуч — знаменитий Кімерійський вал, що про нього ще писав Страбон. Вал захищав від нападів диких народів, і рів його наповнювався водою...

Я махаю рукою:

— Ви скажіть, як там нащот культури, українізації, то що?

— І не кажіть... Це далекий кут. Слабо, слабо!

На жаль, мені не прийшлося усього цього перевірити. Правда, якісь ворота, прокопані прямо в землі до моря, і вал довгий при в'їзді в Тамань я бачив. Чи то Кімерійський вал, чи Фанагорія, не ручаюсь.

Сама Тамань — велика станиця. Вважає велика пилюка, мало зелени й будинки під черепицею.

Ми проїздимо вулицею. Тихо й сонно. Поверталась череда з толоки, саме було опівдні, перегнали кілька козаків, що їхали з оранки.

Ось церква. Біля церкви два пам'ятники — один Антонові Головатому, шапка з шликом, в жупані, і прапор в руках. Поруч чорний чотирьохгранний постамент, на ньому шар з розбитими ланцюгами — це пам'ятник, поставлений за радянської влади.

— А що, чи скоро пароплав на Керч?

— А он він іде!..

Вирішую не ночувати в Тамані.

— Катайте до пристани, — кажу візниці.

Тут купа перекупок, що їде до Керчи. Якийсь татарин з горою битих і обілованих ягнят.

Сиджу.

Грудниста й ще молода перекупка каже другій, старшій:

— Розумієш, приходить вона до мене й каже: — „Ти на що одбиваєш у мене мого жениха“? — А я кажу: — „А чим я винна, що він за мною волочиться“? — „Ми ж вінчаємось“, — каже. — „Ну, і вінчайся“.

— Може він думав, що в тебе гроші? — каже друга.

— А на чорта він мені. Кого хочу, того й візьму. Подумаєш, яку цяцю найшла! Та таких, як він...

Гудок. Хапаю речі і йду. Ось уже й на пароплаві. Море гойдає. Через баржі перекидає солоні бризки.

Рушаємо. Тамань зі своєю білою церквою тікає назад. Он уже видно смугу берега, он уже тільки він туманіє. А он уже й не відріжниш його від моря.

— Прощай, Кубань!..

І я повертаюсь назустріч Керчі.

XII

Національне питання на Кубані. — Українська школа. — Культурний зв'язок Рад України і Кубани.

Жорстока соціальна боротьба на Кубані до того ще ускладнюється й національним питанням. Кубань, що до українського руху, жила відгомінном тих подій, що відбувались на Великій Україні. Що до зв'язків із Західньою Україною, то вони, здається, ніколи не були тривкими, а носили чисто випадковий і персональний характер. Не виділила Кубань і жодного будь скільки помітного українського письменника чи поета. Окрім В. Мови та Кухаренка¹⁾, здається, не маємо там нікого.

Правда, в панських родинх здавна жили козачі традиції, що потім вилились в так зване „козакофільство“. Козакофільство спершу було зафарблено в український флер, вихвалювались запорізькі „доблести“, а по суті, між кубанським козакофільством і поступовим українським рухом 40 та 50 років минулого століття мало дуже зв'язків, як що їх зовсім не було. А чим далі, тим козакофільство набирало характеру заховання козачих привілеїв на „віки вічні“. Коли спершу козакофіли фрондували проти царату (діло Шарапи та інших), то згодом вони обернулись у ретельних його слуг, і усякі генерали Удовиченки, то що, були такими ж завзятими монархістами, як і Денікіни та Алексєєви.

Загалом кажучи, носіями національного українського руху на Кубані була інтелігенція із городовиків і виходців із великої України. Кілька могіканів цього руху живі й досі, але вони, розуміється, зараз не відіграють жодної ролі, бо другі

¹⁾ Твори В. Мови та Я. Кухаренка друкує в-во „Рух“.

часи — другі пісні. При цьому ці діячі не пішли далі так званого українофільства, політичних вимог вони майже не виставляли й обмежувались чисто культурницькою роботою.

1917 р. вніс оживлення в український рух. В Краснодарі, на Чорномор'ї (в Новоросійському) починають виходити українські газети, закладаються по містах та селах „Просвіти“, українські гуртки, то що. По відношенню до українства козака станиця поділяється, наскільки мені здається, на два табори — на „кубанських самостійників“, і на „єдино-неділимовців“. „Козакофіли“ в більшості опинилися в таборі „неділимовців“, бо вони над усе ставили свої класові інтереси, і для них навіть Центральна Рада була надто революційна. Городовикові було не до національного питання, бо він боровся за землю, тоб то за те, чи жити, чи не жити йому. Ого ж соціальна боротьба на Кубані була домінуючою, і національне питання не так тісно вплелось у боротьбу за радянську владу, як у нас на Україні. „Козак“ перед усім боровся проти „городовика“, як проти більшовика, що зазіхає на козачу землю. „Козак“ ішов під стяг Денікіна, боячись, що радянська влада його „розкозачить“. Характерно, що Кубанська Рада, за винятком невеликої купки депутатів, стояла на загально-російських засадах, була перейнята великодержавним руським шовінізмом, і загалом до українства ставилась вороже. Після того, як Врангель розгромив Кубанську Раду, на українців було оголошено білий терор. Досить було, щоб у вас знайшли „Кобзаря“ Шевченка, — вас розстрілювали без суду. Білогвардійці вчинили цілковитий погром усього українського.

За радянської влади починається піднесення української національної роботи. Розуміється, що воно йде поволі, туго, тим більше, що молоді

радянської української інтелігенції на Кубані були одиниці. Старі кадри або повтікали, або їм просто не можна було довіряти, — отже, українське питання повисло в повітрі. Крім того, українське питання не можна було розв'язувати якось окремо. Воно входило, як складова частина всієї національної роботи на Північному Кавказі. І тут по українському питанні відбувалися досить великі словесні бої. Звичайно, чимало було людей, що загалом не визнавали ніяких українців на Північному Кавказі. Були й такі, що визнавали, але ставили різні „але“. А коли взяти ще несвідомість мас, коли при переписах цілі українські села, станиці й райони записували себе, як „руських“, то ви можете зрозуміти ту опозицію до українізації, що й досі є, і має численних прихильників. Перш за все, треба відзначити, що до цього часу як на Кубані, так і по всьому Північному Кавказу не виявлені всі українські райони. Характерним показником цього є до певної міри й офіційні видання. Нам зокрема вдалось простудіювати двохтомне видання Краєвого Виконавчого Комітету, що носить назву „Северный Кавказ после районирования. Итоги и выводы“¹⁾. Коли ми візьмемо перший і другий томи й порівняємо дані що до національного складу, то будемо мати таку таблицю:

ОКРУГИ	Том I-й		Том II-й	
	% % руських	% % українців	% % руських	% % українців
Донецька	95,7	2,7	не вказано	
Морозівська . . .	93,3	5,6	93,3	5,6
Шахтинська . . .	82	14	82	14
Таганрозька . . .	65	28	65	28
Донська	87,6	4	86,3	5,7

¹⁾ Видано в 1925 р.

О К Р У Г И	Том I-й		Том II-й	
	% % руських	% % українців	% % руських	% % українців
Сальська	65,8	27,7	н е в к а з а н о	
Ставропольська . . .	68,1	23,3	65,5	30,1
Армавірська	65	25	32	65,6
Кубанська	65	25	48	52
Майкопська	69,9	28,9	46	49
Чорноморська . . .	65,1	3	14	39

Як бачимо, є великий різнобій в цих цифрах. Ми довіряємо більше другому томові, не тому, що це нам вигідно, а тому, що *матеріяли для нього подавали місця*. Коли виходити з цих даних, то в низці округ, як от Армавірська, Кубанська, Майкопська й Чорноморська, українці становлять більшість. Що до Кубанської округи, то в книжці, виданій Кубоно ¹⁾, читаємо, що в окрузі „великоросов“ до 0,25, українців—0,7 і решта—інші національності. Отже, в Кубанській окрузі українці мають абсолютну більшість.

Та для нас цікаві не стільки ці цифри, скільки та „тенденція“, що її ми спостерігаємо в згаданій вище книжці. Слово „малоросс“ дуже часто мелькає на сторінках. Або, наприклад, таке—„В частности, в Анапском районе (Чорноморська округа—П. Л.) „русская народность“ (великороссы, малороссы и белоруссы) составляют 83%, греки—8%, армяне %“ і т. д., і т. д. Про Таганрозьку округу читаємо, що „подавляющая масса населения принадлежит великорусскому и украинскому племенам (а не нациям!—П. Л.), в общей сложности составляющим . . . 93,6%“. Але—„преобладающая роль принадлежит великорусскому племени, насчитывающему в своих рядах 65,6% всего насе-

¹⁾ М. В. Заварькин: Кубанский округ. Материалы к комплексу „Наш край“. Издание VI, дополненное. Краснодар. 1927 р.

лення". І таких „висловів“ у всій книжці можна знайти чимало. Їх підхоплює націоналістична інтелігенція й починає ними орудувати. Нерозуміння, недооцінка, а то й просто неграмотність призводить на шкоду радянській владі.

Коли перейти до стану української школи на Кубані й північному Кавказі, то матимемо таку картину. В 1925 р. було (Сев. Кавказ после районирования. Том I, стр. 403), українських шкіл першого ступеня—109, вчителів—112, учнів—4.113. Другі національності охоплені рідною школою далеко краще. На першому місці ідуть німці (107 шкіл, 206 учителів, 7.692 учні), далі вірмени (86 шкіл, 149 учителів, 7.548 учнів). В той же час, як українці Півн. Кавк. мали в 1925 р. *на 2.200 тис.* українського населення всього 109 шкіл, вірмени, наприклад, на кілька тисяч—866 і т. д.

Проте, після 1925 р. українська школа значно розвинулася, але не досить. Найкраще стоїть українізація школи (відносно, розуміється) в Кубанській окрузі. За даними, що мені дала українська секція Крайкому ВКП(б), маємо таку картину: Кубанська округа—714 українських комплектів шкіл, Армавірська—12, Майкопська—жодної, Ставропільська—жодної, Донська—16 чи 20, Таганрозька—жодної (?—П. Л.), Чорноморська—3, Терщина—1, Сальська—жодної, Шахтинська—жодної, Північно-Донецька—жодної, в автономних областях—жодної.

Як бачимо, про українізацію школи можна говорити лише в Кубанській окрузі, а в інших округах до неї навіть не приступлено, хоч усюди українці стоять на другому місці по кількості.

Кубанська округа загалом стає центром українізаційного руху на Північному Кавказі. Опріч значної кількості українських шкільних комплектів, тут ми маємо український педтехнікум у станиці

Полтавській; із Краснодара переводять до ст. Слов'янської с.-г. школу, де вона мусить згодом розвинути в український с.-г. технікум. У самому Краснодарі при робфаці є український відділ. За останнім розпорядженням Наркомосу РСФРР, має організуватись український відділ при Краснодарському Педагогічному Інституті.

Однаке, ми мусимо сказати, що українізація (ми тут розуміємо лише Кубанську округу) переводиться за принципом:

— Крок вперед, два назад!..

Чому? Причин багато. Перш за все, звичайно, та складна соціальна обстановка, що є в станиці. Часто приходилось мені чути:

—Українізація будирує станицю, вносить непотрібні пристрасті!..

За це хапаються українські націоналісти місцевого гатунку й руські шовіністи. Одні незадоволені квалістю переведення українізації на Кубані та Чорноморії, другі — загалом гальмують справу. Ні ті, ні другі не розуміють, що українізація на Кубані — це *історичний складний процес*. Українізації не втекти, до того веде *вся* політика радянської влади. Для Кубани треба знайти відповідні політичні форми, а *наголос* мусить поставити Москва. Бо поки Москва цього не зробить, то ми матимемо на Кубані багато ненормальностей в національній політиці що до українського населення.

Яка ця політична форма? Вона ніби знайдена самими місцевими робітниками, а саме: українізацію треба використати, як засіб змички *між біднішим козацтвом та біднішими городовиками*. Таким чином, українізація не тільки не поглибить станової боротьби в станиці, а навпаки, сприятиме скорішому її відживанню, а крім того, вона дасть основу для втягнення українського населення краю в соціалістичне будівництво. Без українізації цього не досягти.

Проте, українізація в Кубанській окрузі зупинилася на півдорозі. Наприклад, школи українізується тільки першого ступеня, а другого—ні. На всю Кубань є тільки одна українська семирічка в Краснодарі, і вона живе жалюгідним життям, і вже кілька разів над нею висів дамоклів меч закриття. Значить, треба, що до школи, піти далі й почати поступово українізувати школи 2 ступеня.

Далі, між школою й життям існує розрив. Це чудово розуміє й само населення, що часто каже:

— Українська школа? Це гарно, це ми розуміємо. Але що ж? У станраді говорять і пишуть по-руському, у вищих школах учать по-руському. Повчиться дитина чотири роки по-українському, а тоді переучуйся, або сиди дома. Та нехай воно так буде, як е!..

Русотяпи за це хапаються й кажуть:

— От, бачите, само населення не бажає української школи!..— Таким чином, на черзі дня—заповнити цю прогалину між школою й життям. Другими словами, час у Кубанській окрузі не тільки планово розгортати українізацію школи й культурної роботи, а й українізацію всієї радянсько-громадської роботи в Кубанській окрузі. Друге—це так само планове виділення українських районів по інших округах Півн. Кавказ. Краю так, як це робиться в УССР.

Що до Кубанської округи, то торік було намічено широкий план українізації установ, але план лишився на папері, і до цього часу нічого не зроблено.

Зараз маємо відомості, що Наркомосвіта РСФСР виробила *план поступової* українізації шкіл. Це добре. Але потрібно план і загальної українізації українських районів. Без цього українізація шкіл ні до чого.

Наприкінці, я хочу торкнутися культурних зв'язків між Рад. Україною та Кубанню. Зв'язки ці не

тривкі, а зав'язати їх треба. Річ у тому, що на Північному Кавказі немає жодного українського журналу, що б об'єднував українські культурні сили краю. Отож люди щось пишуть „на колись“ і складають у скриньках свої рукописи. Треба ширше відкрити сторінки наших журналів для кубанських культурних діячів.

Є там і письменники, і поети, і взагалі літературні сили, але вони безпритульні. Отже, нашим літературним організаціям якось треба зав'язати з ними зв'язки й подати їм товариську пораду й дати можливість друкувати свої твори.

Те ж саме слід сказати й про чисто наукову роботу. Мені здається, що було б хороше (я тут не передбачаю організаційної структури) утворити в нас і в Краснодарі т-во культурного зв'язку між Рад. Україною та Кубанню. Таким чином, обмін культурними цінностями, посилка на гастролі наших кращих державних театрів і т. д. і т. д. набуло б тоді планомірного характеру. І тоді не було б ото таких ляпсусів, як ота окрема „кубанська“ мова, то що. А то, коли я виїздив із Краснодара, то по місту носились уперті чутки, що при ОкрОНО має утворитися „комісія“ для вивчення „кубанської мови“.

Не знаю, чи склалась ця комісія, чи ні. Проте, самий факт цього дуже показовий і свідчить про те, що комусь треба культурний розвиток української Кубани загнати в глухий кут обмеженого провінціалізму, і тим самим не поширювати зв'язків з Рад. Україною, а навпаки—рвати їх.

А загалом кажучи, слід з Великої України частіше їздити нашим культурним робітникам. Багато цікавого можна побачити на Кубані. А в Закубанських станицях та на Тамані до того ж і місцевість курортна, так що й відпочити можна буде добре.

З М І С Т

	Стр.
I. Двері Кавказу. Ростов — Краснодар	5
II. Кубань — Край і населення	15
III. Історія колонізації	20
IV. „Пошел“	30
V. Козаки й городовики	39
VI. Боротьба за радянську владу	47
VII. Кубанська округа.—Краснодар.—Станиця Пашківська	55
VIII. В аулі	62
IX. Кубань — річкою	70
X. Темрюк	79
XI. По слідах стародавньої культури	85
XII. Національне питання на Кубані. — Українська школа.— Культурний зв'язок Рад. України і Кубані	92

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ
Ів. ФРАНКА

За редакцією І. Лизанівського та С. Пилипенка
Окладинка роботи худ. С. Борового.

- Т. І. Оповідання.** 1. Вугляр. Лесишина челядь. Два приятелі. Муляр. Сам собі винен. Добрий заробок. Домашній промисл. Історія моєї січкари. Довбанюк. Слимак. Ліси і пасовиська. Цигани. Додатки: 1) Відривок з листа Франка до Драгоманова. 2) Передмова до збірки „Добрий заробок“. Уваги. — 208 стор. З портретом Ів. Франка — 75
- „ II. Оповідання.** 2. Маніпулянтка. Між добрими людьми. Чи вдуріла? Яндруси. Поки рушить поїзд. Без праці. Додатки: Де що про себе самого. Уваги. — 288 стор. 1 10
- „ III. Оповідання.** 3. Малий Мирон. Олбевець. Schön schreiben. Микитичівдуб. Грицева шкільна наука. Мавка. Поединок. Мій злочин. У кузні. У столярні. Отець гуморист. Гірчичне зерно. Борис Граб. Під оборогом. Уваги. — 272 стор. . 1 —
- „ IV. Оповідання.** 4. Моя стріча з Олексою. На дні. Хлопська комісія. Панталаха. До світла. В тюремному шпиталі. Івась Новігній. Додатки: Передмова до збірки „Панталаха“. Уваги. — 312 стор. 1 10
- „ V. Бориславські оповідання.** 5. На роботі. Ріпник. Навернений грішник. Яць Зелепуга. Задня празника. Полуйка. Вівчар. Уваги. — 212 стор. 1 25
- „ VI. З бурхливих літ.** 6. Герой по-неволі. Гриць і панич. Різуни. Додатки: Уваги. — 232 стор. . 1 05
- „ VII. Сатири.** 7. Рутенці. I. Молода Русь. II. Звичайний чоловік. III. Знеохочений. IV. Патріотичні пориви. Сім казок. I. Рубач. II. Казка про Добробит. III. Звір'ячий бюджет. IV. Історія кожуха. V. Свинська конституція.

VI. Гострий-прегострий староста. VII. Історія одної конфіскації. Казки й сатири. I. Місія. II. Чума. III. Куди діваються старі роки. IV. Як пан собі біди шукав. V. Як Русин товквся по тім світі. VI. Наша публіка. VII. Свиня. VIII. Як згода дім будувала. IX. Доктор Бессервіссер. X. Із галицької „Книги Битія“. XI. Бодяки. XII. Хома з серцем і Хома без серця. Додатки: Уваги.—440 стор.	1	60
T. VIII. Оповідання. 8. На лоні природи. Щука. Дріяда. Odi profanum vulgus. Сойчине крило. Батьківщина. Вільгельм Телль. Геній. Гершко Гольдмахер. Гава. Гава і Вовкун. Пироги з чернищами. Додатки: Вступне слово до „Батьківщини“. Уваги.—324 стор.	1	20
„ IX. Оповідання. 9. Опозиція. Цувакси. Панщизняний хліб. Чиста раса. Хмельницький і воровит. Як Юра Шикманюк брів Черемош. Терен у носі. Неначе сон. Син Остапа. Злісний Сидір. Із записок недужого. Додатки: Причинки до автобіографії. Уваги.—252 стор. .	1	05
„ X. Повісті. 1. Петрії і Довбошуки.	—	—
„ XI. „ 2. Voа constrictor. Уваги.—160 стор. .	—	65
„ XII. Повісті. 3. Борислав сміється.—Вид. 2-е.—336 стор.	1	30
„ XIII. Повісті. 4. Захар Беркут. Додатки: Передмова Ів. Франка. Видання 2-е.—218 стор. .	—	80
„ XIV. Повісті. 5. Основи суспільности. Уваги.—304 стор.	1	20
„ XV. Повісті. 6. Для домашнього вогнища. Уваги.—206 стор.	—	80
„ XVI. Повісті. 7. Перехресні стежки. Уваги.—432 стор.	1	80
„ XVII. Повісті. 8. Великий шум. Уваги.	—	75
„ XVIII. Повісті. 9. Не спитавши броду. Ірригація. Уваги.	—	—
„ XIX. Драматичні твори. 1. Кам'яна душа. Сон князя Святослава. Учитель. Украдене щастя. Майстер Чирняк. Будка Ч. 27. Рябина. Уваги. .	1	80

Т. XX. Поезії. 1. З вершин і низин. кн. 1. De profundis. Гимн. Веснянки. Осінні думи. Скорбні пісні. Нічні думи. Думи проле- таря. Excelsior. Профілі і маски. Поезія. Поет. Україна. Картка любови. Знайомим і не- знайомим. Оси. Наші чесноти.—276 стор.	1	10
„ XXI. Поезії. 3 вершин і низин. кн. 2. Сонети. Вольні сонети. Тюремні сонети. Галицькі образки. Жидівські мелодії. Україн- ська студентська мандрівка. З літ моєї моло- дості. Великі роковини. Додатки: Уваги.— 306 стор.	1	20
„ XXII. Поезії. 3. Мій Ізмарагд. Semper tiro. З пе- редмовою Ів. Франка. Уваги.—276 стор.	1	10
„ XXIII. Поезії. 4. Зів'яле листя. Із днів журби. Іван Вишенський. На Святоюрській горі. До- датки. Передмова Франка. Уваги.—240 стор.	1	—
„ XXIV. Поезії. 5. Панські жарти. Смерть Каїна. Цар і аскет. Українські легенди. Поеми. Мойсей. Додатки. I. До „Панських жартів“. II. До „Цар і аскет“. III. До „Мойсея“. Уваги	2	—
„ XXV. Дитячі твори. 1. Лис Микита. Коли ще звірі говорили. Дрібні дитячі твори	1	25
„ XXVI. Дитячі твори. 2. Пригоди Дон Кіхота. Коваль Бассім. Абу-Каземові капці	—	—
„ XXVII. Різне. (Поезії, поеми, поетичні переклади).—	—	—
„ XXVIII. Вибір прозаїчних перекладів	—	—
„ XXIX. Організація україн. літератури (нариси, статті, розвідки, замітки) 1.	—	—
„ XXX. Організація української літератури. 2. —	—	—
„ XXXI. Організація української літератури. 3. —	—	—
„ XXXII. Організація української літератури. 4. —	—	—
„ XXXIII. З чужих літератур (нариси, статті, розвідки, замітки)	—	—
„ XXXIV. Нарис історії україн. літератури	—	—
„ XXXV. Вибір публіцистичних статтів	—	—
„ XXXVI. Вибір публіцистичних статтів	—	—

КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО РУХ

ПРАВЛІННЯ Й ГУРТОВА КОМОРА

Харків, вул. 1-го Травня, 10/11. Телефон 29-84

О. КОБИЛЯНСЬКА ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ

Окладинки худ. Я. Фартуха. З порт. авторки до кожн. тому.

ОПОВІДАННЯ

ЦІНА
Крб. Коп.

Том I. О. Кобилянська. (Критичний нарис).
1. **Покора.** (Жебрачка.—Що я любив.—Мати
божа.—У св. Івана.—Час.—Він і вона.—Аристо-
кратка.—Битва.—Impromptu phantasie.—Мужик.—
Банк рустикальний).—2. До світла. (Valse
melancolique.—Рожі. Акорди. Поети. На полях.—
Під голим небом.—Там зорі пробивались.—Сумно
колишуться сосни.—Балаканина про українську
жінку.—Сліпець.—Через море.—За готар.—Мої
лілії.—Думи старика).—Додатки: Де-що про
ідею жіночого руху (реферат)—Уваги. — —

Том II. Оповідання. (Природа.—Некуль-
турна.—Ідея.—Хрест.—В долах.—Вішуни.—Ве-
сняний акорд.—В-осени.—Старі батьки.—Мі-
сяць.—Юда.—Назустріч долі.—Лист засудже-
ного вояка.—Лісова мати.—Сниться.—Василка.—
Вовчиха.—Огривай, сонце.—Але господь мов-
чить).—Уваги — —

ПОВІСТІ

Том III. Царівна.	—404 стор.	2	—
" IV. Людина. Ювілейне видання з авто- біографією.	176 стор.	1	—
	В оправі	1	40
" V. Земля		—	—
" VI. Ніоба		—	—
" VII. В неділю рано зілля ко- пала.—240 стор.		1	25
" VIII. Через кладку		1	25
" IX. За ситуаціями.—200 стор. . . .		1	10
" X. Апостол.—(Уваги до т. III—X) . . .		—	—

